

**MERHUM SÂDULLAH PAŞA'NIN SAFVET VE CEVDET
PAŞALAR VE SAFVET PAŞAZÂDE REFET BEYLE
MEKTUPLAŞMASI**

O. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. Üyesi

Belleten'in bundan evvelki 55. sayısında Viyana Büyük Elçisi Sâdullah Paşa'nın kısa terceme-ihaliyle intiharına dair vesikaları neşretmiştim ; o vesikalarla beraber merhumun bazı devlet ricaliyle olan mükâtebeleri de hazırlanmış ise de mecmuada fazla yer işgal edeceği için o mektupları bu nüshaya koymağı münasip gördüm.

Sâdullah Paşa'nın mektuplaştığı zatlardan birisi, Abdülhamid'in saltanatının ilk on senesi içinde devletin iç ve dış siyasi hayatında iyi görüşü, dürüst karakteri ve otoritesi ile tanınmış olan esbak sadr-ı âzamlardan Safvet Paşa merhumdur. Son iki günlük tayini hariç olarak beş defa hariciye nazırı olmuş ve dördüncü defaki hariciye nazırlığı zamanında buna ilâveten sadr-ı âzam tayin edilmiş (1878 Haziran) ve beş buçuk ay sonra azlolunarak Paris elçiliğine gönderilmiştir.

Safvet Paşa ile Sâdullah Paşa arasındaki yakınlık daha *İstanbul*'da buldukları sırada başlamış ve Sâdullah Bey *Berlin*'de elçi iken mektuplaşma vasıtasıyla bu dostluk devam etmiştir. Hatta Osmanlı-Rus muharebesinin sonundaki mütarekeye ihtimal ki Safvet Paşa'nın istemesiyle Sâdullah Bey tayin olunmuştur. Safvet Paşa bu sırada Şûray-ı Devlet reisi ve Sâdullah Bey de Berlin elçisi bulunuyorlardı.

Safvet Paşa ile Sâdullah Paşa'nın mükâtebeleri, Safvet Paşa'nın 1883 de vefatına kadar devam etmiştir. Bu mektuplarda devletin iç ve dış siyasetine ve Safvet Paşa'nın Sakızlı Edhem Paşa'nın sadaretinde hariciyeden ne suretle ayrıldığına ve saireye dair vesikalar arasına konmuş olan mektuplarında enteresan malûmat olup mektupların bazı yerleri notlarla tavsiz edilmiştir.

Cevdet Paşa ile olan mükâtebesinde birisi, İstanbul'a gelmesine pâdişah nezdinde tavassut etmesi için gönderdiği bir mektub olup bunun suretini bundan evvelki nüshada neşrederek Sâdullah Paşa'nın kendi el yazısıyla olan bu mektubunun fotoğrafisini de koymuştum. Cevdet Paşa, tarihinin on ikinci cildini neşrettikten sonra bunun bir nüshasını Sâdullah Paşa'ya göndermiştir ; Sâdullah Paşa bu cildi okuduktan sonra Vak'a-i hayriyenin yazılmasıyla yeni devrin küşad olunmasının da bu cilde ilâvesinin muvafık olacağını Cevdet Paşa'ya yazmış olduğundan o da yazılması arzu edilen kısmın niçin yazılmadığının sebebini beyan ettikten sonra bazı mühim malûmat ilâvesiyle Sâdullah Paşa'ya cevap vermektedir.

Sâdullah Paşa yaşca büyük olmaları sebebiyle gerek Safvet ve gerek Cevdet paşalarla olan muhaberesinde bunlara karşı tekel-lüflü idare-i kelâm etmiş olup fakat Safvet paşanın oğlu olan Refet Bey'le teklifsizce devamlı mektuplaşmaları olmuştur. Refet Bey 1846 senesinde doğmuş, Bab-ı âli tercüme odasından yetişmiş, Paris ve Viyana elçiliklerinde ataşelik ve baş kâtiplik etmiş, hariciye mektupçuluğunda bulunmuş ve bu vazifede iken aleyhinde verilen bir jurnal üzerine¹ bu memuriyetten azledildiği gibi babası Safvet Paşa da hariciye nazırlığından nafia nazırlığına naklolunmuş fakat sekiz ay sonra Refet Bey yine hariciye mektupçuluğuna iade edilmiştir. Refet Bey, babasının vefatından dört buçuk sene sonra (5 nisan 1888) vefat etmiştir². Değerli bir zat olup fransızca'yı ana dili gibi bilir ve yazarmış. Genç olarak kırk iki yaşında vefat etmiştir.

Mektup suretleri

Mektuplar tarih sırasıyla konmuştur ; bunlardan elimizdeki en eski tarihli Refet Bey'in kendi yazısıyla olan mektubu olup 1877 Osmanlı-Rus muharebesine tesadüf etmektedir. Bu mektup Rusların Tuna'yı ve Balkanları aşmaları üzerine husule gelen buhranı ve bu husustaki siyasi ahvali ihtiva etmesi itibariyle dikkate şayandır.

¹ Refet Bey aleyhinde verilen jurnal ile bunun sebepleri hakkında gerek Safvet Paşa'nın ve gerek Refet Bey'in, Sâdullah Paşa'ya göndermiş oldukları aşağıdaki mektuplarında malûmat vardır.

² *Sicill-i Memurin-i Dahiliye c. 4 s. 220.*

I

Refet Beyin 18 Temmuz 1877 tarihli mektubu

Mâruz-ı bendeleridir ki,

Fî 6 Temmuz 93 tarihli (18 Temmuz 1877) emirnameleri vâsıl-ı dest-i tekrim oldu ; geçenlerde cevaben takdim etmiş olduğum arızanın henüz vâsıl olmamış olduğuna taaccüp ettim ; *gözden irak olan gönülden de irak olur sırrına mı mazhar olduk* buyurulmuş ? Acaba bunun hatıra gelmek ihtimali var mıdır ? Beynimizde olan ülfet derece-i uhuvveti kat ender kat geçmiş olduğundan itikad-ı âcizâ-nemce her şeye hâlel gelebilir lâkin buna gelmek ihtimali yoktur ; her ne ise bundan uzun uzadıya bahsetmek bile caiz değildir.

Gelelim vukuât-ı fevkaladeye : *evvelâ* tabii yapılmış olan Tuna ve Balkan gibi iki istihkâm-ı cesimi Rusyalıların kemal-i sühuletle tecavüz etmeleri ve *Žagre-i atik* ve *cedid*'e kadar gelmeleri ve bunun üzerine serasker ile serdarın azli³ ve *Karadağ* cihetinde bulunan Süleyman Paşa'nın⁴ kırk beş tabur ile Edirne'ye îzamu ve Mehmed Ali Paşanın umum Tuna kumandanı nasb ve tayini⁵ ve serasker-i sâbık ile serdarın divan-ı harpte muhakemeleri ve Rusyalıların bu

³ Bu tarihte serasker (Harbiye nazırı—Savunma bakanı) Müşir Redif Paşa olup serdar da Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa idi. Bunlardan Mehmed Redif Paşa, *Bursa*'lıdır. Rus harbine takaddüm eden günlerde Rumeli'deki hudut ahvaline dair vükelâ meclisinde vermiş olduğu izahat ile serasker bulunduğu halde Osmanlı-Rus hududu hakkında malûmatı olmadığını göstermiş ve Cevdet Paşa'nın itirazı ve verdiği izahat üzerine Avrupa kıtasında Osmanlı-Rus hududu arasında Romanya devletinin bulunduğunu anlayabilmiştir. Hatta Cevdet Paşa merhum bunun hatasını tashih ettiği sırada "daire-i askeriyenin bu mertebe cehaletine nazaran bu muharebenin müntic-i hayır olmayacağına istidlâl edildi ; bunlar sanki hep mekteb-i harbiyeden çıkmış takımdır, evvel beevvel bilinmesi lâzım gelen hudut devletini bilmiyorlar,, demektedir. Abdülkerim Nadir Paşa, şimdi Bulgaristandaki Filibeye tâbi *Çırpan* kazasındandır. Onaltı yaşında askere girmiş, yedi sene *Viyana*'da tahsil etmiş, 1848'de müşir olmuş ve 1877 Osmanlı-Rus harbinde serdarlıkla Rumelideki kuvvetlere başkumandan olmuş ve Rusların *Tuna*'yı aşmaları üzerine azlolunarak Redif Paşa ile beraber divan-ı harbe verildikten sonra her ikisi de *Rodos*'ta ikamete memur edilmişlerdir. Bunlardan Abdülkerim Paşa 1886'da seksen sekiz yaşında ve Redif Paşa da 1907'de vefat etmişlerdir.

⁴ Süleyman Paşa, Balkan umum kumandanı olmadan evvel *Hersek* kumandanı idi.

⁵ Mehmed Ali Paşa da *Tuna* umum kumandanı olmadan evvel *Yenişehir* fırkası kumandanı idi.

tecavüzleri *İstanbul* halkına dehşet vererek Rum ve Ermeni familyalarının *Loyid* vaporlariyle birer tarafa hicret etmeleri *sâniye* esbabı bizce meçhul olduğu gibi halkca dahi el'an bilinemeyip suret-i zahirede göya Rusyalıların ehl-i islam hakkında icra etmekte oldukları harekât-ı vahşiyâne lâikiyle Avrupa'ya bildirilemiyor itikadiyle hariciye nezaret-i celilesinin tebeddül edişi⁶ ve iki gün sonra dahi bendenizin infisalim⁷ ve peder paşanın nafia nezaretinden istifası kabul olunmaması üzerine mabeyn-i hümayuna giderek şifahen dahi arz-ı maziret eylemesi *sâlihen* Arifî Paşa'nın⁸ nezarete memuriyetinin on ikinci günü mesalihin ağırlığı cihetiyle altından çıkamıyacağından bahis ile nezaretin bir yed-i iktidara tefviz ve ihalesini rica etmesi üzerine Server Paşa'nın memuriyeti, Rusyalıların harekât-ı gaddarânesi ehl-i islamı hıristiyanlar aleyhine tahrik eder de bundan bir fenalık tevellüd edecek olursa bunun mesuliyeti kâmilen Rusya devletine aittir mealinde burada bulunan süferây-ı ecnebiyeye Arifî Paşa'nın tahrirat-ı umumiyesi ve mabeyn-i hümayun feriki Said Paşa'nın⁹ memuren İngiltere sefaretine gidip bunu şifahen dahi beyan ve ifade etmesi üzerine Mösyö Layard'ın "eğer siz bunu men'e muktedir değil iseniz biz icabına bakarız,, yollu cevap vermesi ve sefirin bu tebligatı, derhal Lord Derbi'ye (İngiltere Hariciye nazırı) bâ-telgraf iş'arı ve Lord-ı müşarünileyhin dahi işbu telgrafnameyi aynıyle Rusya devletine tebliğ ile beraber meali kitaba derc eylemesi ve bunun vehameti anlaşılaraq matbuat idaresi tarafından gazeteler vasıtasıyla resmen tekzip ettirilerek Lord Derbi ile Mösyö Layard'ın bir mevki-i müşkilde bırakılması. İşte şu on beş günlük vukuat emsaline

⁶ Bu sırada hariciye nazırı mektup sahibinin babası Safvet Paşa idi ; Hariciyeden alınarak nafia nazırlığına nakledilmiş ise de istifa eylemiştir.

⁷ Refet Bey babasının hariciye nazırlığı zamanında hariciye mektupcusu idi. Ruslara casusluk ediyor diye aleyhinde pâdişah'a jurnal verilmişti.

⁸ Safvet Paşa hariciye nazırlığından nafia nazırlığına naklolunup istifa etmiş ve yerine 7 Receb 1294'de ikinci defa Arifî Paşa gelmiş ve on iki gün sonra onun da istifası üzerine 20 Receb 94 de Server Paşa hariciye nazırı olmuştur ki mektuptaki kayıd bu tebeddül dolayısıyledir.

⁹ Bu Said Paşa, İngiliz Said Paşa diye maruf olup babası tarafından aslen Eğinlidir. Fethi Paşazade Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın eniştesi olup mabeyn ferik ve müşirliğinde ve daha sonra valiliklerde bulunmuş ve son hizmeti selamlık resm-i âlisine memur olup 1313 Şaban'da (1896 M.) vefat ederek Sultan Mahmud türbesine defnedilmiştir. Riyaziye ve tabiiye ilimlerinde mahir olup zamanı vukuatını aydınlatan pek mühim bir hatırat kaleme almıştır.

nisbeten vehle-i ûlâda bir şey değil gibi görünür ise de vakit ve hâlin nezaket ve ehemmiyeti münasibetiyle vukuât-ı fevkaladeden addolunmağa şayandır zannındayım.

Bâlada arz u iş'ar olunan mevad üzerine merak edeceğinizi bildiğimden mümkün mertebe tafsilât vermeğe lüzum görülmüştür. Düşmanımızın Balkanları geçmeleri üzerine bahriye nazırı Rauf Paşa derhal oraya gönderilmiş idi¹⁰ Müşarünileyh esbâb-ı müdafaayı pek noksan bulmuş, hele Süleyman Paşa vaktiyle yetişerek düşmanı bir kaç yerde bozmuş ve Osman Paşa dahi *Pilevne*'de bir büyük muzafferiyete nail olmuş olduğundan burada ezhan gereği gibi teskin olundu.

Muahharen Rauf Paşa hilâf-ı kaide bir hareket ederek bir iki bin zayıat verdikten sonra bozulması üzerine bundan bir kaç gün evvel *Dersaadet*'e celbolunmuş ve daire-i bahriyeye el'an devam etmemekte bulunmuştur. *Hain boğazı*'nı, düşman zabtettiği vakit crada bin beşyüz başıbozuktan başka kimse yok imiş. Rusyalılar tarafından altı top atılır atılmaz cümlesi birden dağılıp doğru *Şagre-i cedid*'e gidip memleketi yağma etmişler. Asakir-i muaveneden görülen zarar düşman tarafından görülen gibidir ; işte bu mühim noktaların böyle hâli bırakılmasını seraskerin sû-i idaresinden ve serdarın betaetinden ileri gelmiş olduğundan bunlar divan-ı harpte muhakeme olunmak üzere azledilerek *Dersaadet*'e celbolunmuş ise de serasker hasta olduğundan muhakemelerine daha mübaşeret olunmamıştır. Umum ahali bunların aleyhindedir ; bir takım mazlum halkın da ol suretle telefine sebep oldular.

Serasker Paşa (Redif Paşa) meclis-i vükelâda bir kaç defa biz Rusya'ya tecavüzî harp edelim demiş olduğu işitilmiş idi ; halbuki bunlar yalnız lakırdı imiş ; esbâb-ı tedafüiyeyi bile lâyikiyle tedarik edememiş olduğumuz sonradan anlaşıldı. Harp taraftarı bulunanların cümlesi şimdi hayır biz harp istemedik, şunu demedik bunu demedik deyu yekdiğerini aldatmağa çabalamaktadırlar. İşte vükelây-ı devletin ne dereceye kadar müttetik oldukları bundan istidlâl olunur.

¹⁰ Abdi Paşazade Müşir Çerkes Rauf Paşa, hassa ordusu kumandanı diye maruftur. Müteaddit vali ve kumandanlıklarda, bahriye nezaretinde, Rus harbinde Balkan ve *Şibka* kumandanlıklarında, seraskerlikte ve tophane nazırlığında ve en son yirmi yedi sene hassa ordusu müşirliğinde bulunmuştur. 1325 H./1908 M. de vefat etmiştir.

Bizans tarihini okuduğumuz vakit bunlar ne hamiyetsiz adamlarmış ; memleket ellerinden gidiyor, bunlar menfaat-i şahsiyeleriyle uğraşıyorlar dediğimiz şeyleri bugünkü gün reye'l-ayn müşahede etmekteyiz. Elhâsıl vatanın tehlikede bulunduğunu hisseder vükelâ görmediğimi maatteessüf arzederim ; hemen Cenâb-ı Hak encamını hayır eylesin.

Peder Paşa'nın hariciyeden infikâklerine gelince ; buradan teşrif-i âlinizden on beş, yirmi gün sonra Rusyalıların icra etmekte oldukları mezalim ve teaddiyat gûya lâyikiyle Avrupa'ya bildirilemiyor diyerek şöyle yapılmalı böyle söylenmeli gibi malumunuz olan puslalar yani küçük tezkireler sık sık gelmeğe başlaması üzerine paşa dahi umur-ı nezaretin bu kadar müdahaleye tahammülü olmadığını anlayarak hak-i pâ-yi şâhânedan doğrudan doğruya tahriren afvini rica ve istirham etmiş ise de kabul buyrulmayıp ertesi günü saraya davet olunmuş ve kemafissâbık iltifat-ı seniyye-i hazret-i pâdişahiye mazhar olarak avdet edip işe mübaşeret eylemiş idi ; on beş gün sonra bu tebeddül vuku buldu ; bu arada sadr-ı âzamın (Sakızlı Edhem Paşa) muavenetiyle ¹¹ ne oldu ise olmuş nafia nezaretinden de maziret-i vücudiyesinden bahis ile biraz müddet istirahat etmek üzere afvini rica etmiş ise de kabul olunmadığına dair iki gün sonra gelen tezkire-i samiye üzerine doğru mabeyn-i hümâyuna gidip şifâhen dahi istifa etmiş olması cihetiyle daha büyük bir yere tahvil-i memuriyetleri tebliğ olnmuş ise de *bu sadr-ı âzam, makam-ı sadarete bulundukca kendisinin memuriyet kabul etmek ihtimali olmadığını* suret-i kat'iyede beyan ve ifade etmiş ve eğer behemehal hizmette bulunması emrolunuyor ise meclis-i vükelâda bulunmamak şartıyla meclis-i âyan riyaseti ve yahut iane komisyonlarının birinin riyaseti olacak olursa kabul edeceğini ilâve eylemiş idi¹². İşte on beş gündür istifasının kabul olunup olunmadığına dair hâlâ bir haber-i resmî zuhur etmedi ; evrak-ı resmiye geldiği yoktur ; nâdiren gelecek olursa iade ediyor. Peder Paşa'nın bu derece ısrarına tesadüf etmemiş idim ; lâkin ne

¹¹ Safvet Paşa'nın, Sâdullah Bey'e göndermiş olduğu 28 Temmuz 93 tarihli (9 Ağustos 1877) mektupta da bu hususta malûmat vardır.

¹² Safvet Paşa her ne kadar Edhem Paşa sadr-ı âzam bulunduğu müddetce kabinede bir vazife kabul etmeyeceğini ileri sürmüş ise de devletin buhranlı zamanında onun vekiller (bakanlar) heyetinden uzakta kalmasını istemeyen II. Abdülhamid kendisini bir aya varmadan Adliye nazırlığına tayin etmiştir (1294 Şaban/1877 Ağustos)

yapacak olsa hakkı var ; hususiyle bendenizin azlime pek ziyade canı sıkıldı¹⁸. Eğer sair memurun gibi azledilmiş olaydım zararı yoktu, umur-ı tabiiyyeden addolunurdu ; lâkin yine sadr-ı âzamın fesadı olarak güya bendenizin Rusya sefaretiyle münasibetim varmış ve Mösyö (اوس) Ono ile mükâtebe edermişim deyu bir iftira etmeleri ve buna doğrudan doğruya cesaret edemeyip Mösyö Conston namında bir ecnebi vasıtasıyla söyletmeleri hakikaten istigrab olunacak halât-tandır. Şu, acaba dünyada başka birinin hatırına gelebilir miydi. Hakikat-i hal yakın vakitte meydana çıkacaktır. Mabeyn-i hümayundan Conston'un ismini verdikleri gibi kendisini sevk edenin dahi kim olduğunu söyleyeceklerini peder paşaya vadetmişler. Peder bu işin kendisine bırakılmasını bir kaç defa söylediye de bendeniz sabredemediğimden mahud Conston'a bir mektup yazıp anda böyle bir şey söylemek için elbette elinde bir sened-i kavi olmak lâzım geldiğini veyahut kendisinin *bonne foi* (hüsn-i niyetinden, safiyetinden) istifade ettiklerini beyan ile beraber serian mektubumuza cevap vermesini iltimas ettim. Bakalım ne cevap gelir.

Artık böyle bir sadrın anasına, babasına dinine imanına söğülmez mi ? ve böyle bir nazik zamanda böyle bir pezevenğin makam-ı sadarete bulunmasına fatalite (şeamet) denilmez mi ? Buralarını sizin vicdanınıza havale ederim ; tasdik buyurmanızı arzu etmem. Zira tahriren böyle şeyleri yazmağa...

(Mektup buradan üçüncü kâğıda geçiyor ise de o kâğıt zâyi olmuştur)

II

Refet Bey'in 1877 Kasım tarihli diğer bir mektubu

Birader-i Mealî perverim efendim hazretleri,

22 Teşrin evvel sene 93 (3 Kasım 1877) tarihli emirnameleri reside-i dest-i tâzim oldu. Bundan evvel nail olduğum iltifatnamelerinin cevapsız kaldığına ve her hafta postasıyla arize takdim edemediğime ne derecelerde müteessif olduğumu tarif edemem ; buna da mahud avantürye İngilizin burada bulunuşu sebab-i müstakil oldu.

¹⁸ Hariciye nazırı Safvet Paşa'nın oğlu hariciye mektupçusu Refet Bey'in Ruslara casusluk ediyor diye aleyhinde verilen jurnal üzerine Ruslarla Türklerle karşı yaptıkları vahşiyane hareket Avrupa'ya bildirilemiyor bahanesiyle Safvet Paşa'nın nakli üzerine kaime komisyonu reisi bulunduğu sırada Ahmed Arifi Paşa ikinci defa hariciye nazırlığına getirilmişti (14 Temmuz 1877).

Resm-i âlinizden pek memnun oldum; teşekkür ederim; mukabele edemeyeceğime müteessifim ; zira henüz sakal ile resim çıkartmağa muvaffak olamadım. Lehülhamd vücudca buradan pek çok farklı gördüm. Binaenaleyh kalıbın dahi mertebe-i zaafi şeyhuhatte olmaması lâzım gelir. Eğer bu zamanda *İstanbul*'da bulunmuş olsa idiniz Avrupa'da bulunmaklığın faidesini ol vakit anlardınız. Gavail-i hariciye ile uğraşılmakta iken bir de gavail-i dahiliye ile uğraşılıyor. İştirilidiğine göre, bâzı partiler peyda olmuş ; ara sıra vükelâ aleyhine îlanlar neşrolunuyor ; geçenlerde Münif Efendi'nin ¹⁴ Rusyalu olduğuna ve muahharen dahi Damad Mahmud Paşa hazretlerini kim katlederse şer'an gazi olacağına dair sokaklara yaftalar yapışturulmuş ¹⁵; bu da hal-i âsayaştan istifade etmek ihtimali olmayan bir takım fesedenin karışıklık çıkararak külâh kapmak sevdasına düşmüş olmalarından ileri geliyor.

Suavi Efendi'nin harekâtı âdeta iskandal derecesine gelmiş iken hükümet kendisine bir şey yapamıyarak aczini îtiraf ediyor, bunu görerek o makulelere cesaret geliyor ; hemen cenâb-ı hak millet-i islâmiyeyi öyle bir fenalıktan muhafaza buyursun.

Ordularımız şimdiye kadar âleme hayret verecek bir halde bulunmakta iken kumandanların birbirini müteakip tebeddül edişi ve rivayete nazaran bâb-ı seraskeride teşekkür etmiş olan bazı vükelâ ve ümerây-ı askeriyeden mürekkep meclis-i harp tarafından harekât-ı askeriyeye müdahale olunuşu muahharen gerek *Anadolu* ve gerek *Rumeli* cihetlerinde vuku bulan bozgunluğa sebep olmuş gibi sözlerin deveranı ahalinin bir dereceye kadar meyusiyetini mûcib oluyor. Hal fena ; ne olacağımız malum değil ; herkes hayrette. Avrupanın tavır ve hareketinden bir şey anlaşılmadığı gibi nezdinde sefir buldurdüğümüz devletin ittihaz edeceği politika hiç malum değil ; Sırbistan'ın ne yolda hareket edeceği anlaşılamiyor ; Yunan devletine gelince her ne kadar bir az vakitten beru *gran ide* denilen daiye-i fasideden geçmiş olduğunu iddia etmekte ise de bu fikr-i fasıd umû-

¹⁴ Münif Efendi ; maarif nazırlığında ve *Tahrân* elçiliğinde bulunmuş olan âlim vezirlerden olup *Gazi antep*'li Mehmed Tahir Münif Paşa'dır. 1910'da vefat eden Münif Paşa bizde *Mecmua-i Fünun* ismiyle ilk ilmî mecmuayı neşretmiştir.

¹⁵ İkinci Abdülhamid'in eniştesi olup 1881'de Abdülaziz'in şahadetine sebep olduğu iddiasıyla *Taif*'e gönderilerek Midhat Paşa ile beraber orada boğdurulan Fethi Paşazade Damad Mahmud Celâleddin Paşa'dır.

men ezhân-ı millette baki ve müstakar olup hususa bu defa vuku bulan teşebbüsâtı ve bir gûna sebep-i mücbir ve hakikî olmadığı halde tezyid-i kuvve-i askeriyece görülen tedarikât kendilerinin ne efkâr ve niyatta bulduklarını isbat ediyor ; eğer bu taraftan bir şey vuku bulacak olursa devlet, bu kadar husema ile nasıl başa çıkacak ? Umur-ı maliyemiz malûm ; ihtiyacımız da meydanda ; kimsede ianeye kudret kalmadı ; lira, kâğıt ile (kaime ile) ikiyüz elli kuruşu tecavüz etti ; ekmek dört buçuk kuruşa çıktı ; nedir bu devletin başına gelen felâket ; Allah encamını hayır eyliye. Esat Beyefendinin *Viyana* sefaretine memuriyetlerinden sonra ¹⁶ Esat Beyin azline ¹⁷ teşebbüs olunmamasını bir kaç defa kendisine söylemiş idim, ne çare ki muvaffak olamadım ; buraya avdetinde inşallah bir suretle mesruriyetine gayret olunacağında şüphe yoktur.

Gelelim bizim mahut meseleye :

Bundan bir buçuk ay kadar mukaddem avantürye İngiliz buraya gelmiş idi ; kendisiyle bir kaç defa mektuplaştıktan sonra şifahen bazı şeyler ifade etmek üzere bir mülâkat istemesi üzerine taraf-ı âcizanemden derhal muvafakat olunarak bir mahal tayin ve tahsis olunmuş olduğu halde yevm-i mezkûrda gelmeyip ve andan sonra ikinci defa verilen randevüde dahi bulunmayıp nihayet üçüncü randevüde kendisiyle görüşülmüştür. Merkum evvel-i emirde zât-ı şâhâneye öyle bir lakırdı söylemediğini beyan ile beraber şöylece ifade-i hal eylemiştir :

“Hâk-i pâ-y-ı şâhâneye müsül şerefine nâil olduğum sırada gayet mahremâne olarak kendilerine bir şey arz olunması üzerine hariciye nazırına ifade eylemekliğimi emir ve irade buyurmuşlar idi. Bendeniz de sükut ile mukabele eylediğimden bunu sebebini sual buyurmaları üzerine hariciye nezaretinde bir takım ermeniler ve rumlar olduğunu ve hususiyile nazır paşanın mahdumu Refet Bey’in Rusya sefaretine münasebeti olan Mösyö Bordiyano ve sarraf Maksud zade’ler gibi mukarripleri bulunduğu cihetle söylemek istemediğimi anlattım ; yoksa sizin gibi gayet namuslu bir familyaya mensup bir

¹⁶ Esat Bey *Roma* sefiri olup 1294 ramazanında fevkalade elçi unvaniyle ve bâlâ rütbesiyle *Viyana* elçiliğine tayin edilmiştir.

¹⁷ Bu Esat Bey ise, Sâdullah Paşanın yeğeni olan Esat Beydir. Daha sonra ikinci def’a *Roma* sefaretini ikinci kâtipliğine gönderilmiştir.

zat hakkında öyle bir şey söylemeyeceğim derkârdır,, yolunda bir takım hezeyan söylemiş ve bendeniz dahi cevapta :

“Gerek Mösyö Bordi yano’yu ve gerek Maksudzadeler’i yirmi seneden beri tanır ve cümlesini de namuslu adam bilirim ; bunlar memurin-i devlet-i aliyyenin hemen kâffesiyle olan münasebatı sayesinde istihsal-i havadis emrinde ol kadar vasıtaları var ki bana müracaat şöyle dursun belki ben kendilerinden havadise muntazır olurum ; her halde bunları tebea-i sâdika-i devlet-i aliyyeden bilirim ; hele Mösyö Bordi yano Devlet-i âliyyeye sadakatini gazetesiyile isbat etmiştir. Binaen alâ zalik böyle bir takım esassız şeyler ile beni ithama nasıl cesaret ettiniz ?, demekliğim üzerine şaşırarak bir alay safsatadan sonra zat-ı şâhane ile mülâkatında bundan başka bir şey söylemediğini tahriren taraf-ı âcizâneme iş’ar edeceğini vaid ile mülâkata hitam vermiş ve ertesi günü dahi buradan savuşmuştur. Bunun üzerine vadetmiş olduğu mektubu göndermediğinden dolayı beyan-ı teessüfü havi bir mektup yazılmış ise de el’an cevabı alınmamıştır ; kâffe-i evrak hazır olup Londra’da merkurum avantürüye aleyhine ikame-i dava olunmak üzere iken mabeyin-i hümayun cânibinden buna bidayetten beru ehemmiyet verilmediği ve hakkı âcizide vuku bulan muameleden dolayı beyan-ı teessüfle beraber kariben mazhar-ı iltifat olacağım cihetle bundan dolayı nâm-ı şâhane nin mehakimde ve gazetelerde neşr ve ilân olunmaması tavsiye ve ihtar olunduğuna mebni şimdilik iş bu merkezde kaldığı arz ve beyan olunur. Töhmeti-i istikametle mahkumiyet-i ebediyyeye giriftar olmuş olan bir familya azasından biri hakkında böyle bir avantürüyenin bazı ilkaat üzerine söylediği hezeyanın nazar-ı itibare alınmasına hakikaten teessüf etmemek elden gelmez.

Peder Paşanın mevkii nezd-i şâhânedede evvelki gibidir ; hakkında îtimad ve emniyet berkemaldir. Cevdet Paşa ziyadesiyle lisana geldiğinden dahiliye nezaretinden infisal ederek Evkaf nazırı oldu¹⁸; yazacak pek çok şey var idiye de vaktin adem-i müsaadesi cihetiyle bu kadarla iktifaya mecbur oldum, zira işbu arızamı bugünkü postaya yetiştirmek arzusundayım ; Âsaf Bey-efendinin¹⁹ gözlerinden öperim

¹⁸ Sicill-i Osmanî’de Cevdet Paşa’nın dahiliyeden evkaf nazırlığına nakline ait kayıt yoktur. 3 zilkade 1294’de yani 1877 Kasım’da dahiliyeden, evkafa naklo lunmuş ve 1295 saferinde de (1878 şubat) Suriye valiliğine gönderilmiştir.

¹⁹ Âsaf Bey, Sâdullah Paşa’nın büyük oğludur.

resmini gördükçe kendisini on seneden beridir orada imiş zannediyorum ; Turhan Bey geldi²⁰ görüştük ; lâkin uzun uzadıya lakırdı edemedik. Baki emr ü ferman efendimiz hazretlerindedir.

Fi 3 Teşrin-i sani 293 Refet

III

Refet Bey'in 6 Nisan 1294 (18 Nisan 1878) tarihli başka bir mektubu

Birader-i Vâlâ-şânım Efendim Hazretleri

Bundan bir kaç gün evvel *Viyana*'ya ve muahharen dahi *Berlin* şehrine muvasalat buyrulmuş olduğu vârid olan telgrafnâmelerinden anlaşılmıştır. *Dersaadet*'ten müfarekat buyrulalı yirmi günden ziyade olduğundan şu hale nazaran *İtalya*'nın bazı mahalleri görülmüş olmalıdır ; eğer Avrupa'da görülecek bir yer varsa o da hakikaten *İtalya*'dır ; inşaallah Cenâb-ı hak bendenize de oralarını bir uzun müddet görmek müyesser buyursun.

Kâmil Paşa'nın bazı esbattan dolayı oraya gönderilmesinden sarf-ı nazar olunarak yerine Paris sefiri Arifi Paşa hazretleri memur edildi ; bu hizmetin sonradan size tevdi olunmadığına teessüf olundu, harcirah da çıkmış olurdu. *Viyana*'da Esat Bey ile görüşüldü mü ? Ne âlemde? Bir kaç haftadanberi gayet kısa bir mektubunu alıyorum ; hiç ahvalden bahsetmiyor, daima meşguliyetinin ziyade olduğunu anlatmak istiyor. Mesmûat-ı âcizâneme nazaran burada kendisinin eskiden ahbabı olan doktor Fabriçin'in kızını validesiyle beraber oraya celbetmiş ; eğer sahih ise gıpta olunur. Mir-i müşarünileyh işini bilenlerdendir ; bizler gibi değildir ; bir taraftan vücudundan şikâyet ediyor, diğer taraftan böyle şeylerden kendini alamaz. Aceba yedi bin beşyüz lira kredi hatırınıza gelip de kendisinden sual olundu mu ? Bendeniz yazacak idim sonra sarf-ı nazar ettim.

Himem-i seniyyenizle sizin ateşe İhsan Bey'in maaşı bu aydan itibaren kat'olundu; yerine birinin gönderilmesi tasavvur olunur ise taraf-ı âlinize iş'ar ederim. Geçenlerde birader beyefendiyi görmüş idim²¹; bu çocuğun (ateşe İhsan Beyin) ne olacağını sual etmişler idi ; azlolunduğunu söyledim.

²⁰ Sonradan evkaf nazırı ve *Petersburg* sefiri olan Arnavut Turhan Paşa olup *Berlin* sefareti başkâtibi iken 1294 ramazan / 1877 eylülde *Roma* elçiliğine tayin edilmişti.

²¹ Sâdullah Paşanın biraderi Sait Bey idi.

İngiltere devletiyle Rusya devleti beyninde olan müşkilât ber-
taraf olmağa başladı gibi görünüyor ; doğrusu teessüf olunur ;
kongrenin içtımı kuvvetleniyor ; buna yine Avusturya'nın kahbeliği
(sebeup) oldu demektir ; General İgnatıyef'in *Viyana*'ya gelip
gıtmesi Kont Andraşı (Avusturya başvekili)nin bütün bütüne
lisanını değiştirdi ; Avrupa ne yapacağını şaşırđı zannederim ; İngil-
tere bile ittihaz edeceği mesleđi bilmiyor gibi görünüyor ; bakalım
encamı ne olur ? Bugün tam yirmi beş gündür hâlâ tesviye olunduğu
tebşir olunan işten bir eser zuhur etmedi ; aman acaba bu yolda mı
tesviye olundu idi ? Zat-ı âlinizi gelip görmek ve Paris sergisine gitmek
buna mütevakkıftır (ve daha sair şeyler).

Herif muahharen aldığı ruhsat üzerine peksimed dahi götür-
meğe başladı zannederim ; zira zabtiyeden hâlâ, sonra yazılan tezke-
reye cevap gelmedi, tacil olunmasını rica ederim. Burada yine te-
beddülât lakırdıları ziyadesiyle söylenmeğe başladı ve günden güne
kuvvet buluyor, bakalım netice ne olacak ?

Bu kadar tasdi kifayet eder ; gelecek hafta daha mufassal bir
arıza takdim ederim ; baki ferman efendimizindir. 6 Nisan sene 294

Refet.

Mahdum beyefendinin gözlerinden öperim. Geçen hafta da bir
mektup yazdım ; vakıa daha cevabı gelecek kadar vakit olmadı.
Tebeddülât olacağını bâlâda yazmıştım ; kokusu çıktı. Başvekâlet
dün peder paşaya teklif olundu ; kendisi bazı şeraitle kabul edeceğini
beyan ve ifade etmesi üzerine öyle kaldı ; bakalım neticesi ne olur ;
daha kimseye bir şey açmamanızı rica ederim ²².

IV

Refet Beyin 1295 Rebiülâhir (28 Nisan 1878) tarihli mektubu

Birader-i Vâlâ-şânım Efendim Hazretleri

Bu posta ile de iltifatnamenize nail olamadım. Es a t beyefendiden²³
bu hafta aldığım bir mektupta *Viyana*'da iki gün ikamet olunmuş.

²² Bu sırada Başvekâlette Ahmed Vefik Paşa bulunuyordu ; Said Paşa'nın sürgün edilmesi üzerine istifa etmiş ve sadaret makamı Safvet Paşaya teklif edilmiş ise de bazı şartlarla kabul edeceğini söylemiş olduğundan başvekâlet Sadık Paşa'ya verilmiştir.

²³ Daha sonraları vezirlikle Paris Büyük elçisi olan ve 1312 H./1895'de vefat eden İzmirli Esad Mahmud Paşa.

Buranın ahvaline dair sizden almış olduğum havadisler kendisini gereği gibi meyus etmiş ; demek olur ki mîr-i müşarüneyh şimdide kadar *İstanbul*'un ahvaline muttali değil imiş. *Venedik*'e uğramışsınız ; orası hakikaten görülecek bir yerdir ; bu defaki seyahate dair bazı mertebe tafsilât ihsan buyurulursa ziyadesiyle memnun olurum.

Geçen hafta îma etmiş olduğum tebeddülât vuku buldu, Ahmed Vefik Paşa istifasında ısrar etti ; sebebi de Said Paşa'nın teb'idi idi. Peder paşaya teklif olunduğu vakit kendisi de bunu ve daha başka şeraitle kabul edeceğini beyan ve ifade etmesi üzerine iş, bir, iki gün sürüncemede kaldıktan sonra Sadık Paşa'ya karar verilir ve heyet-i cedide-i vükelâ da şu yolda teşekkül eder :

Başvekâlet : Nafia nezareti inzimamiyle Sadık Paşa'ya ; seraskerlik : Beşinci ordu müşiri İzzet Paşa'ya²⁴ ; Bahriye nezareti : âyandan İbrahim Paşa'ya²⁵ ; Adliye nezareti : Şûray-ı Devlet azasından küçük damad Mahmud Paşa'ya²⁶ ; Şûray-ı devlet riya-seti : Bursa valisi Ali Paşa'ya²⁷ ; Maarif nezareti : Münif Efendi'ye Evkaf : Halim Efendi'ye²⁸ ; Amedî memuriyeti : Said Efendi'ye (Kabzımalzade)²⁹ . Rüsumat : Zühdü Efendi'ye³⁰. Hazine-i hassa Said Efendi'ye³¹ ; Ali Fuad Bey (Âli Paşazade) de Mabeyn başkitabetine ; Lebib Efendi, Süleyman ve Tefvik Beylerle

²⁴ İki def'a Dâr-ı şûra reisi ve iki def'a Beşinci ordu müşiri olan İzzet Mehmed Paşa bir ay kadar seraskerlik edip Ali Suavi vakası üzerine azledilmiştir. 1308 Receb/1891 Şubatta vefat etti.

²⁵ Moralı, Tersâne hizmetinden yetişmiş iki def'a bahriye nazırı olmuştur. Refet Bey'in mektubundaki ikinci nâzırlığıdır. Vefatı 1306 H. / 1889 M. dedir.

²⁶ Küçük Damad Mahmud Paşa, Damad Halil Rifat paşanın oğlu ve prens Sabahaddin beyin babası olup Asaf mahlasıyla şiirleri vardı. Zevcesi Seniha Sultandır.

²⁷ Ali Paşa, daha sonra Midhat Paşanın tevkifi üzerine Aydın valisi olan zattır.

²⁸ Halim Efendi, Evkaf nezareti müsteşarı iken bâlâ rütbesiyle nazırı tayin edilmiştir. 1302 H. / 1885'de vefat etti.

²⁹ Kabzımalzâde Said Efendi, Şûray-ı Devlet azasından iken Sadık Paşanın sadareti ile vaki tebeddülde âmedciliğe getirilip 1295 Cemaziyelâhır tarihinde (1878 Haziran) Safvet Paşanın sadareti zamanında ikinci defa dahiliye nazırı olmuştur.

³⁰ Sâbık maliye müsteşarı olup, maliye ve maarif nazırlıklarında bulunarak 1902'de vefat eden Zühdü Paşadır.

³¹ Hazine-i hassa meclis reisi Hafız Said Efendi. Maliyeden yetişmiştir ; daha sonra sadaret müsteşarı olmuş idi. Vefatı 1312 H. / 1894 M. dedir.

kurenadan Mehmed Bey ve mabeyn müşiri Said Paşa (İngiliz) da memuriyetlerinden afvolundular. Tophane Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya³² Şûrây-ı devlet ikinci kâtibi Süreyya Bey ile karantine başkâtibi Nuri Bey de mabeyn-i hümayuna kitabet hizmetiyle alındılar³³ Cenab-ı hak cümlesini muvaffak buyursun.

Gelelim ahval-i saireye yani politika âlemine : Mösyö Bismark'ın ittihaz edeceği politika anlaşılamıyordu ; şu birkaç günden beri gelen havadisler pek pasifiktir ; kongre içtima edecek gibi görünüyor ; eğer evvel-i emirde süferadan mürekkep akdolunacak konferansta ittifak hasıl olursa korktuğunuz şey yine başınıza gelecek zannederim. Rusyalılar *Edirne*'ye İngilizler de *Beşika*'ya (Beşiğe limanı) çekiliyorlar ; lâkin daha bir alâmet yok. *Istanbul*'un sokakları Rusya zabiti ile dolu ; bunların *Edirne*'ye çekilmeleri çok iyi olacaktır. Grandük Petersburg'a avdet edeceğinden yerine General Tutleben tayin olunmuş. Baki her halde ferman efendimizindir.

25 Rebiulâhir 1295

Refet

Bu, üçüncü mektup olduğundan bunların cevabını almayınca başka yazmıyacağım. Avdet harc-ı rahınız için bir telgrafnâmenizi gördüm ; ne kadar verileceğini bilemiyor isem de olamaz cevabı verilecek zannediyorum. Bilmünasebe Esat Bey'e yazdım, size de yazayım, burada bulunan düvel-i ecnebiye sefirleri ara sıra şuna buna nişan iltimas ederler. Niçin bizim süferamız hiç olmaz ise senede bir defter vererek nezaret memurlarına nişan istemezler. Aman birader böyle şeylere dikkat buyurmanızı rica ederim ; hem bu gibi şeyler, sizin oraca olan ehemmiyetinizi gösterir ; binaenaleyh bize de egl ruj nişanının plakı uydurulursa fena olmaz.

V

Refet Beyin 14 Haziran 1294 (26 Haziran 1878) tarihli mektubu

Birader-i Vâlâ-şânım Efendim Hazretleri

24 Mayıs 94 (5 Haziran 1878) tarihli iltifatnamenizi aldım ; bir az serzeniş var ; vakıa son arızam oldukça sudan idi, bu da öyle

³² Tophane müşirliği, üzerinde bulunan Erkân-ı harbiye reisliğine ilâveten Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya verilmiştir.

³³ Süreyya ve Nuri Beyler daha sonraları mabeyn başkâtibi ve vezir olmuşlardır.

olacak diye korkuyorum ; yazacak çok şey var ama bir şey yok. Şimdi asıl havadis sizlerde. Devlet ve milletin saadet ve selameti elinizde demektir⁸⁴. Muvaffakiyetinizi daima Cenâb-ı haktan temenni etmekteyiz. İnşallah muvaffak olunur da devlet ve millete pek büyük hizmet etmiş olursunuz. Geçenki arızamda Sadık Paşa'nın murahas-ı evvel olacağını iş'ar etmiştim ; vakıa bir aralık öyle olacaktı, lâkin sonra iş değişti. Müşarünileyh hakkında emniyet ve îtimad matlup derecede olmadığından *İstanbul*'da bile ikameti nezd-i şâhâ-nede tecviz buyrulmadığından Cezair-i Bahr-i Sefit valiliği ile buradan defolundu⁸⁵. Said paşalar'ın da birinin *Bursa* ve diğerinin *Ankara*'ya memuriyetleri⁸⁶ şimdiye kadar mesmuunuz olmuştur.

Mahud Ali Suavi habisinin mazarratı bir dereceye kadar bunlara da dokundu ; Said Paşalar'ın bu suretle teb'idleriyle Mahmud Paşa'nın (Damad) seraskerlikten azli halkca ziyadesiyle hüsn-i tesiri oldu. Farz edelim ki bu adamlar bî cürm ü günâh bile olsunlar, madem ki nefret-i umumiyeyi her nasılsa kazanmışlardır, bu veçhile teb'idleri pek hayırlı oldu itikadındayım.

Peder Paşa muhlisiniz pek müşkül bir zamanda yalnız başına serkârda bulunuyor ; hemen Allah kendisini muvaffak buyursun⁸⁷ ; çünkü kulub-i sadıka duasına pek muhtacız.

Şimdi artık *Berlin* Avrupa'nın en enteresan yeridir⁸⁸. Rivayet olunduğuna göre her taraftan pek çok halk geliyormuş. Prens Kor-

⁸⁴ Berlin elçisi bulunan merhum Sâ d u l l a h P â ş a'nın Berlin sulh konferansına üçüncü murahhas tayin edilmesi dolayısıyla muvaffak olmasını temenni ediyor ; birinci murahhas nafia nazırı Aleksandr Kara Todori Paşa, ikinci murahhas Dâr-ı şûra azasından Müşir Mehmed Ali Paşa, üçüncüsü de Sâ d u l l a h Bey'di.

⁸⁵ Sadık Paşa Ali Suavi vakasını müteakip azlinden az sonra 1295 cema-ziyelâhır ve 1878 haziranında Cezair Bahrisefit (Ege Adaları) valiliğine tayin edilip *İstanbul*'dan çıkarılmıştır.

⁸⁶ Bu Said Paşalardan biri Şapur Çelebi Said Paşa olup 1295 cema-ziyelâhır / 1878 haziranında âyan reisi iken Ankara valiliğine tayin olunmuş ise de akabinde Bursaya nakledilmiştir ve diğeri Damad Mahmud Paşa'nın eniştesi mabeyn müşiri Eğinli İngiliz Said Paşa olup o da aynı tarihte Ankara valiliğine gönderilmiştir.

⁸⁷ Ali Suavi vakası ve Sadık Paşa'nın azli üzerine mektup sahibi Refet Bey'in babası Safvet Paşa başvekil olmuştur.

⁸⁸ Osmanlı-Rus muharebesi ve *Ayastafanos* muahedesinden sonra bu muahedeyi tadil için Berlin konferansının ictimai dolayısıyla

çakof'un³⁹ sûret-i sahîhada hasta olduğu yahut sûret-i sahîhada olduğunu inandırır gibi hasta halinde bulunduğu halde kongreye gitmesi Sixte Quint namındaki papanın, papalığa intihabını müteakip koltuk deyneklerini atıp dirilmesine benzer ; bakalım neticesi nasıl olur. Kongreden hasıl olacak netice herhalde *Ayastafanos muahedesi*'nden pek çok hayırlı olacağı tahmin olunuyor ise de araya Yunanlılarla Acemler de girdiklerinden en ziyade devlet ve millete dokunacak ciheti eğer bunların tevsi-i hudutları meselesine kalkışılmasıdır. Rusya'ya mağlup olduk, istediğini yapmağa mecburuz ; lâkin Acemlerle Yunanlılara mağlup olmadık ya ; bunlara müsaade etmek âdetâ memaliki taksim etmek demektir zannındayım. Avrupa'nın adaleti buna hiç bir veçhile razı olmaz.

Murahhas paşalarla maiyet memurları sefaret-i seniyyede mi oturuyorlar ; beş on gün ancak devam eder diyorlardı ; halbuki iki ayda da bitmiyecek gibi görünüyor. Yunan meselesi meydana çıkacak olursa bîçare Aleksandri Paşa (baş murahhas) müşkil mevkiye kalacaktır. Feridun Bey'den bir mektup aldım ; bunların cereyan eden şeylere (dair) malumatları yok gibi anladım ; baki irade ve ferman efendimizindir. 14 Haziran sene 294 Refet

* * *

MERHUM SAFVET PAŞA'NIN İÇ VE DIŞ SİYASET HAKKINDA SÂDULLAH PAŞA'YA GÖNDERMİŞ OLDUĞU BEŞ MÜHİM MEKTUBU

I

Safvet Paşanın Sâdullah Beye gönderdiği 28 Temmuz 1293
(9 Ağustos 1877) tarihli mektubu

Atufetlu Efendim Hazretleri,

Hakk-ı âcizanemde derkâr olan teveccühât-ı âliyye-i kerimaneleri iktizasınca bu kere nezaretten vuku-ı infisâl-i âcizanem nezd-i sâmiplerinde bâis-i teessür olmuş olduğu ve kariben yine bir memuriyetle kayrılmaklığım temenni buyurulmakta idüğü ifadesini şâmil 23 Temmuz 93 (4 Ağustos 1877) tarihiyle irsaline inayet buyurulan bir kıta lütufname-i mahsus-ı rahimâneleri pirâyê-bahş-ı enmile-i

³⁹ Berlin kongresinde Rus murahhası olup Türk düşmanı olmakla maruftur.

tekrim olarak meâl-i iltifat-iştimali rehin-i îkan-ı âcizi oldu. Min gayr-i haddin kırk sene müddet zarfında hizmet-i devlette bulunarak şimdiye kadar irtikâb ve irtişa ve dahilen ve haricen hiç bir taraftan intisab ve intima ile itham olunmamış olduğum halde bendezadeleri Refet Bey bendelerinin Rusya sefaretî baştercümanı Mösyo Ono ile mükâtebesi olduğu bazı gazezkâran taraflarından tasnî olunarak sarây-ı hümâyuna kesb-i münasebet etmiş olan mahud İngilizli vasıtasıyla sem'-i şâhâneye ilka olunur ve buna evvel-i emirde inanılmayarak bir müddetcik hatırda bir nokta-i siyah olarak işgal-i zihin etmekte olduğu halde mevsuk addolunan zevattan birine açıldıkta öyle bir şâyia deveran etmekte olduğu cevabiyle mâraz-ı tasdikte görünülmesi def'-i iştibah ile mîr-i mûmaileyhin azline karar verilir ise de anın bu suretle tard ve def'ile çakerlerinin nezarete kalmaklığım uyamıyacağından evvel-i emirde çakerlerinin nafia nezaretine tahvil-i memuriyetime ve arası yirmi dört saat geçmeksizin mîr-i mûmaileyh bendelerinin azline irade-i seniyye sadır olur ; işte infisâl-ı âcizânem bendezadeleri hakkında vukubulan bir siyete mübtene olup halbuki değil rical-i memurinden birinin belki efrad ve âhâd-ı islâmiyeden bir hamalın bile irtikâp etmiyeceği bir cinayetin hizmet-i devlette ifnây-ı vücud etmiş olan bir zatın mahdumuna azv ü isnat edilmesi ve biçarenin bu suretle tefeyyüz ve taayyüşünün seddine gidilmesi hakikaten dünyada sayılı gaddarlıklar sırasında tutulmak lâzım gelip hakk-ı âcizânemde böyle bir şeyin vuku dahi mukadder imiş denilerek ve adalet-i müselleme-i ilâhiyyeye iltica olunarak kesb-i teslimiyet olunmaktadır ; ve çünkü mîr-i mûmaileyh bendelerinin böyle bir töhmet altında yaşayabilmesi kabil olamayacağı cihetle bunun için davaya kıyam olunacak ise de bunu kale alanların huzur-ı mahkemede isbât-ı müddeâ etmeleri lâzım geleceğinden evvel-i emirde zikrolunan İngilizlüye bunu kangî şahs-ı laimin ilka ve ifade eylediği anlaşılmaq icab etmesiyle şimdi bunun tahkikiyle uğraşılmakta olduğu ve çünkü bendezadeleri hakkında taraf-ı eşref-i hazret-i şâhâneye ilka olunan böyle bir tezvirin asl u esası olmayıp mûmaileyhi sevmiyenler ve yahut çekemiyenler taraflarından ihtirâ olunmuş bir siyaset kabilinden olduğu beyaniyle izale-i iştibaha himmet makam-ı sadarete ait bir vazife-i zimmet iken bu kadar senelik hukuk ve ülfete ve alehusus sadarete memuriyetten beru kendisine gösterdiğim hulus ve istikamete asla riayet etmiyerek

ihtiyar-ı sükût ile makam-ı tasdikte bulunması ve azlime dair olan istizan tezkiresinde âcizlerinin lüzum-ı azlimi beyandan sonra hukuk-ı saltanat-ı seniyyeyi muhafazaya muktedir bir zatın vücuduna lüzum görüldüğü tabirini istimal etmiş bulunması cihetleriyle kendisine münkesir olmuş olduğum bir zatın meclisinde bulunmaklığım kabil olamayacağından⁴⁰ vücutca bir müddetcik tedaviye muhtac olduğumu beyan ile Nafia nezaretinden istifa etmiş isem de elhaletü hâzihi olbabda bir gûna irade-i seniyye şerefsudur etmemiş olduğundan şimdi buna intizaren bendehânelerinde oturulmakta bulunduğu beyaniyle şimdilik arz-ı hakikat-i hal ile bekay-ı teveccühât-ı aliyye-i rahimanelerini niyaz ve ricaya ibtidar ederim ; olbabda emr ü irade efendim hazretlerindir. 28 Temmuz 93

Safvet

II

Safvet Paşanın 15 Zilkade 1294 (22 Kasım 1877) tarihli ikinci mektubu

Mâruz-ı bendeleridir,

Eylül-i âhırın on üçü tarihiyle (26 Eylül 1877) irsaline inayet buyurulan bir kıta lütufname-i sâmi-i kerimanelerinin havi olduğu taltifat ve kelimat-ı tesliyet-âyât bâis-i kemal-i teşekkür ve memnuniyet olarak duây-ı tezayüd-i ömür ve afiyet-i seniyyeleri bihulûs-il-bâl îsal-i bargâh-ı cenab-ı rabb-i müteal kılınmıştır.

Öteden beru hakk-ı kemterânemde derkâr olan teveccühât-ı âliyye-i rahimaneleri icabınca çakerlerine ait olan ahvalden hissedar olacakları nezd-i kemterânemde muhakkak olduğundan bu kere gerek hakk-ı kemterânemde ve gerek bendezadeleri hakkında vukua gelen muamele-i acibeden⁴¹ ne derece müteessir ve müteessif olmuş olacakları meczum-ı abidânemdir.

Mazhariyetiyle müftehir olduğum îtimâd-ı âlinin mahv ve izalesi emrinde dahilen ve haricen masruf olan mesai الحق يملوا و لا يملى عليه müeddasinca matlup olan neticeyi husule getirememiş olması bu

⁴⁰ Daha yukarıda Refet Bey'in mektuplarında da gösterildiği veçhile bu sırada Sakızlı Edhem Paşa sadr-ı âzam ve Safvet Paşa da hariciye nazırı bulunmakta idi.

⁴¹ Safvet Paşa'nın hariciyeden alınarak istiskal suretiyle nafiaya (Bayındırlık) nakli ve kabul etmemesi ve mektupçu olan oğlunun da hariciyedeki vazifesinden azli muamelesi.

yolda çalışanlarca mûcib-i taaccüb ve ıztırab olarak

*Bırakur gamz pür ezhanda devam et durma
bugün olmaz ise matluş yarın olur hâsıl*

hüküm ve mazmûnuna tevfik-i hareket olunmaktadır ve artık devletimizin hayat ve mematına yakinen hükm olunamıyan bir zamanda halka-i yekciheti ve ittihadı sarılıp mülk ve milletin husul-i selameti nuhbe-i âmal ve efkârımız olmak ve husumet ve adavet ve rekabet ve siayet bertaraf edilmek lâzım gelir iken evkat-ı âdiyeden ziyade bu makule halât-ı red'îye ile melufiyet artık Bizans devleti vükelâ ve rüesay-ı ruhaniyesinin dillerde destan olan sandalya kavgalarını tayib ve takbihe bizlerce hakk-ı salâhiyet bırakmıyacağı ve belki hak cihetine anların bizleri tâyibe hakları olacağı derkârdır ; her ne ise bu bahsi bu derecede bırakıp mesele-i harbiyeye nakl-i kelâm edelim.

Bu kere *Plevne*'nin Rusyalular tarafından mahsuriyeti ve muhaberenin inkıtâı Anadolu ordusunun muahharen duçar olduğu hal-i felaketi unutturmuş ve netayic-i vahimesi mülâhazasıyla ezhana gereği gibi durgunluk vermiştir ; Avrupa devletleri gladyatör seyirine çıkar gibi bir halde bulunup âdeta bizleri Rusyaluların dilhâh ve insaflarına bırakıp ve her biri kendi menfaat-i mahsusası kaydına düşüp uzaktan bakmakta olmalarıyla hal niye münceş olacağı kestirilememektedir ; vakıa Fransaluların mağlubiyet-i malumelerinden beru ⁴² Avrupa'nın muvazene-i nüfuziyesi hâlel-pezir olarak söz üçte (İngiltere, Prusya, Rusya) kaldığı malum ise de İngiltere devletinin bu derecede cebanet göstereceği hatıra gelmez idi ; Lord Cendensfil'in malum olan diskuru İngiltere kabinetosunun işe girişmek efkâr ve niyetinde olduğunu göstermekte olduğundan şimdiki halde meselenin halli Prens Bismark'ın yed-i insaf ve ihtiyarında kalmıştır ; mûmaileyh ise elhaletühazihi ne efkârda bulunduğunu tasrih şöyle dursun îma bile etmediğinden bu sûret diğer devletleri dahi hal-i tereddüt ve iştihahta bulundurmaktadır ; taraf-ı âlilerinden vaki olan suale mösyö Dö Bulov canibinden verilen cevap beynelahassülhavas mevki-i teemmüle konuldukte tarafeyn-i muharibinden birinin izhar edeceği arzusunun nazar-ı îtibare alınacağı manasını tazammun eylediği münfehîm olarak onun üzerine îcab-ı hal savb-ı

⁴² Prusya ile Fransa arasındaki meşhur 1870 muharebesini kastediyor.

sâmi-i kerimanelerine iş'ar kılınmış olduğundan Berlin kabinetosunun ne efkârda bulunduğu vaki olan teşebbüs hakkında alınacak cevaptan bissühûle istidlâl olunabilir.

Rusyaluların harekât-ı vahşiyaneleri namıyla *Berlin*'de tab ve neşrolunmuş olan risalenin lütfen irsal buyurulan bir nüshası birinci harfinden nihayetine kadar okunmuş ve bunun mahza eser-i himem-i celile-i vatanperveraneleri olduğu anlaşılaraq ed'iyeye hayriye-i muvaffakiyet-i seniyeleleri piraye-i zebân-ı tekrar kılınmıştır. Egerçi risale-i mezkûre alınancaya dahi tercüme ettirilerek bütün Almanya'ya münteşir olmak üzere bir kaç büyük jurnale derc ettirilir ise pek büyük hüsn-i tesiri olacağı ve İngilizceye dahi tercüme olunup kezalik İngiliz jurnallarına derc ettirmek üzere Londra sefaret-i seniyesine gönderilir ise çok faydası görüleceği ve bu yolda ihtiyar olunacak cüz'i fedakârlığa andan hasıl olacak fevaid-i maneviyenin mâaziyaletin tekabül eyleyeceği müstağni-i külfeye ihtardır.

Hariciye kitabetine şûray-ı devletten bir münasibi alınıp yerine Refet bendelerinin tayini ve bu cihetle hakkında vaki olan zanniyatın mahv ve izalesi ve bu suret kabil olmadığı halde kendisini nezd-i şâhânedede itham eden şahs-ı laim ile İngiltere mahkemelerinde muhakemeye ruhsat ve mezuniyet verilmesi şıkları mâbeyin-i hümayun-ı mülukâne baş kitabet-i celilesiyle müzakere olunarak evvelki surete karar verilmiş olduğu halde anlayamadığım bir sebep ve hikmete mebni elhaletühazihi icra olunamamıştır ; hakk-ı kemteranemde teveccüh ve îtimad-ı âli o yolda yani izale ve ihlâli hakkında vaki olan mesai ile beraber müstakar ve paydar olduğu halde şimdiye kadar bendezadeleri hakkında vukubulan gadr ve zulmün tagayyürüne himmet buyurulmamıştır. Heyhat المخلصون على خطر عظيم mazmun-ı hikmet-meşhûnı hüküm ve kuvvetini anbean göstermektedir ; fakat bununla beraber hak yine yerini bulsa gerektir.

Istanbul'un hali sual buyurulursa fiât-ı erzak ve eşya derece-i nihayetini bulup artık taayyüş pek müşkil olmuştur. Sefalet ve müzayaka günbegün artmakta ve taşraların hali dahi fenalaşmakta olmasıyla herkes mülk ve millete müstevli olan belây-ı azîmin biran evvel ref ve izalesini temenni etmektedir efendim.

III

Safvet Paşa'nın, Başvekâletten azlından sonra Paris elçisi iken Sâdullah Paşaya göndermiş olduğu siyasi vaziyete ve bilhassa maarife dair şâyan-ı dikkat hatırayı havi bir mektubu

Mâruz-ı bendeleridir,

Mukaddem ve muahhar takdim-i savb-ı sâmi-i kerimaneleri kılınan iki kıta arıza-i âcizanemin vusulünü müş'ir şehri martın yirmi dokuzu tarihiyle (17 Nisan 1879) irsal buyurulan bir kıt'a keremnâme-i kiramileri reside-i dest-i tekrim ve mefharet oldu. Rumeli-i Şarkide muhtelit asker ikamesi sureti buraca pek de mültezem olmayıp ancak asakir-i şâhane Balkanlarda ikamet edecek olduklarından umur-ı zabita-i dahiliyenin asla kendilerine îtimad caiz olmayan Bulgar jandarması ve milisine tefvizi nasıl caiz olabileceği sualine taraf-ı âcizânemden cevap verilemeyip keyfiyet derhal makam-ı nezaretten istifsar ve istizah olunmuş ise de elan cevap vürud etmemiştir ve jurnalların [gazetelerin] rivayat ve ifadatına nazaran bu meselenin müşkilâtı derpiş olunarak tervicinden sarf-ı nazar olunmuş gibi görünüyor ; fakat bir taraftan şehri mayıs dahi takarrüp etmekte olduğundan hal niye müncer olacağı bilinmiyor. Mahud Tokvil [Fransız dayinler vekili] işinin çürümesi üzerine Bank-ı Osmaninin *Paris* ve *Londra* komiteleri beyninde bir çok muhaberat cereyanından sonra yirmi milyon lira raddesinde bir istikraz projesi yapıp İngiltere ve Fransa kabinelerine takdim olunarak gümrükler için karar-ı sâbık veçhile komiserler tayini rica olunmuş ise de henüz cevap alınamamıştır.

Renan nutkuna verilen cevabın ona müaadil olmadığı rikkat-i efkâr ve hasafet-i müselleme-i sâmilere îcabinca pek güzel temyiz buyurulmuştur ; çünkü *Renan filozof* ve diğeri literatür olmak münasibetiyle hiç bir vakitte keşf-i hakayik-i eşya ve eşbah ile meşgul olmamış olduğundan cevabının bittabi mantık ile mütenasib olmayacağı derkârdır ⁴³.

⁴³ Namık Kemal merhumun *Renan müdafaası* namıyla yazdığı esere işaret olunuyor. Ernest Renan, ondokuzuncu asırda yetişmiş olan Fransız filozoflarından olup ibtida papaz olarak tahsil görmüş ve sonra tabii ilimlere ve felsefeye merak ederek bu hususta değerli eserler yazmıştır. Fransa akademisi azalığında bulunarak 1890'da altmış yedi yaşında ölmüştür. Arapçaya ve ibrani dillerine vakıftı. Merhum Namık Kemal Bey "Renan müdafaanamesi," ismiyle Renan'a karşı müslümanlığı müdafaa yollu bir eser vücuda getirmişti.

Darülfünunun hin-i küşadında edilen dua fıkrası külliyyen hatır-ı çakeranemden çıkmış idi ; bunun tahattur buyruluşu bir kat daha mûcib-i teessür oldu. Nasıl olmasın ki kendisi nası irşad için Murad Molla tekkesinde post-nişin olduğu ve pederi merhum mes-nevi-han ve fuzaladan olarak malik olduğu kütüb-i mütenevviayı mahdumuna terk eylediği ve mûmaileyh dahi uzunca sakal ve başında Özbek tacile halka elini öptürdüğü halde ol gün taraf-ı kemterânemden ve Münif Efendi⁴⁴ ve Cemaleddin Efendi⁴⁵ taraflarından kıraat olunan kelimat (nutuk) türkçe muharrer bulunduğu halde asla ve zerre kadar müşabeheti yok iken bunları âyât-ı kur'âniyye ve ahadis-i şerife zanniyle ellerini kaldırıp "iş bu meclis-i melaik-eniste kıraat olunan,, ilâahire derdemez Şirvanizade Rüşdü Paşa merhumun : *siz bu şeyleri mücerred dini tahkir için yapıyorsunuz* diyerek ve gözlerini açarak çakerlerine sitem edişi dahi şeyh-i cahilin türkçe okunan şeyleri arapca zannetmesi derecesinde garaibden değil midir ? Bakılsa merhum-ı müşarünileyh orada şeyhi ayağı altına alıp ve başındaki tacı parçalayıp kendisini oradan tard ve def etmek lâzım gelirdi. Bendeleri mûmaileyh ile asla muarefe ve ülfetim olmadığından başka Murad molla şeyhi merhumun öyle saçlı sakallı ve vefatından sonra kendi yerine geçmiş mahdumu olduğuna dair asla malûmatım olmayıp mumaileyhin celbi, mücerred Cevdet Paşa hazretlerinin tavsiyesi üzerine olmuş idi. İşte efendiciğim böyle, kelimat-ı türkiyyeyi arabi zanniyle ecr ve mesûbatından hazır bulunanların hissedar olmalarını dergâh-ı uluhiyetten temenni eden bir şeyhin seyyiesi ve meçhul-ül-efkâr velahval bir Efganlının (yani Cemalüddini Efganî'nin) sun'-ı hüda olduğunu murad ederek nübüvvet

⁴⁴ Münif Efendi, meşhur maarif nazırı Münif Paşa'dır.

⁴⁵ Cemalüddin Efganî, nadir yetişen bir islâm mütefekkeri olup *Efganistan*'da doğmuş, hem din ve hem müsbet ilimleri tahsil etmiş, hayatı müddetince müslümanlığı hurafattan kurtarmağa çalışmış ve bu maksatla müslüman illerini ve Avrupa'yı gezerek eserler ve daha çok makaleler yazmış müslümanlığı hem müdafaa etmiş ve hem de bu suretle batı âlemine tanıtmaya gayret eylemiştir. Cemalüddin Efganî, iki defa *Istanbul*'a gelmiş ve ikinci gelişinden sonra yani 1315 H./1897 M. de vefat ederek *Maçka* civarındaki şeyhler mezarlığına defnedilmiştir. Ölümünde elli dokuz, altmış yaşında idi. Safvet Paşa'nın birinci defaki Maarif nazırlığı ve kendisinin de birinci defa *Istanbul*'da bulunduğu sırada Darülfunun (Üniversite)'un açılışında hazır bulunmuştu. Safvet Paşa bu mektubu 1878 Aralık ayında sadareten azledilip Paris elçiliğine gönderildikten sonra Sâdullah Paşa'ya göndermiştir.

bir sanattır demesi, hezar güçlkle sâha-i vücuda götürülen bir medrese-i cedide-i ilmiyenin (Darülfünunun) ilgasını mücib olmuştur.

Daima iş'ar-ı âlileri veçhile memleketimizde maarif pek geri kaldı ; hıristiyan tebaa maarif hususunda bizleri fersah fersah geçti ; böyle giderse tesisat-ı cedide münasebetiyle tebaamız bir kat daha ilerileyip bizler zalâm-ı cehl ve nadanide kalacağız ; dünyayı bilmek behemehal elsine-i ecnebiyeden birini öğrenmek ile hasıl olacağı derkâr iken milletimizce buna asla rağbet olmadığından ve bu bilin-medikçe millet için hizmet-i devlette bulunmaktan başka esbâb-ı taayyüş olmayıp halbuki şehriye bir miktar maaş almakla kesbi servet olunamayacağından tebaa-i hıristiyaniye bugünkü gerek maarif ve gerek servet-i maliye cihetiyle bizlere teveffuk etmişlerdir.

Buraya (sefirlikle Parise) muvasalat-ı âcizânemden bir kaç gün mürurunda Ahmed Bey namında *İzmirli* bir kaliçe (halı, kilim) tüccarı getirildi ; mûmaileyh bir çok senelerdenberu buraya külli-yetli kaliçe satmakta olup halbuki kendisi otuz beş, kırk yaşında bir adam olarak fransızca bir kelime bilmediği cihetle ahz ü îta, yanında bulunan bir ermeni tercümanın elinde olduğunu nazar-ı teessüf ile gördüm. *İzmir*'deki rüşdiye mektebinden çıkan çocuk, peder ve akrabasının rica ve tavsiyesiyle oranın tahrirat ve muhasebe kalemine girip nice seneler bilâ maaş devam etmekte ve hıristiyan mektebinden çıkanlar ise orada tüccar ve bankerler ve sigorta ve vapur kumpanyaları hizmetlerine girip ve bazıları Cortier (Simsar) sınıfına dahil olup gül gibi geçinmektedirler ; bu dakikaları bildiğim cihetle taşra mekâtib-i rüşdiyesinin müddet-i tahsiliyesi olan dört senenin altıya hasriyle dört sene mürurunda şagirdana (öğrenciye) fransızca okutulmasını teklif etmiştim ; Allah garik-i lücce-i rahmet eylesin Âli Paşa merhum bu sûreti tecviz etmeyip hiç bir mektepte lisan-ı ecnebî resmî ve mecburî olarak tahsil ettirilmediğinden eğer maksad şagirdanın (öğrencilerin) tevsi-i daire-i malumatı ise ulum ve fûnuna dair ve sair bir çok fûnun-ı müteberenin terceme ettirilip tab ve neşrettirilmesi mümkinattan olduğu serd ve irad olunarak geçiştirildi. Bu kaide tamamiyle muvafık-ı hakikat-i hal olmuş olsa bile yine bizce mer'i olmamak lâzım gelir ; zira hıristiyan mekteplerinde fransızca ve bazılarında fransızca ile ingilizce mecburî olarak tahsil ettirilmekte iken bizim mekteplerimizde yalnız arabî ve farişî ile iktifa olunması karin-i cevaz olmaz ; gerçi maarif nizamnâmesi gidişince mekâtib-i îdadiye ve

Sultaniyede fransızca tahsili mecburi hükmünde ise de şimdiye kadar *İstanbul*'da güç hal ile bir adet mekteb-i îdadi yapılabilmiş ve o dahi türlü kalıplara ifrağ olunarak bir aralık Rumeli muhaciri iskânına tahsis kılınmış olduğundan maarifin şimdiki ehemmiyetsizliğine nazaran gerek Dersaadet ve gerek taşralarda mekâtib-i îdadiye ve Sultaniye küşadı pek çok zaman ve pek çok himmetlere muhtaç olduğundan hiç olmazsa elsine-i ecnebiye tahsiline rüşdiyeden bed' edilmesi münasip gibi görünüyor ; bilmem rey-i âli-i maarifperverileri dahi bu merkezde midir ? Milletine ahval-i âlemden malumat vermekte olan türkçe gazetelerimizin mehazı Avrupa jurnalları olup *Paris*'te *etablisman finansiyeler* (mali müesseseler) şu yolda gidiyor ve *prezidan* (hükümet reisi) bugün filanı kabul eyledi ve filan adam Bab-ı âliyi ziyaret için bir sosyete teşkiline dair mufassal bir *memuar* (muhtıra) takdim etmiş olduğu işitildi gibi tabirat ile memlû olmasıyle bunları anlamak için bayağı herkesin fransızca bilmesi lâzım gelir. ve derece-i gayette teessüf olunacak bir şey dahi milletimiz gençlerinin malûmat-ı sathiyeleridir ki şimdiye kadar halkın istifade edeceği surette bazı kütüb-i mütebere-i garibiyye ve fransaviyyeden terceme veya müceddeden telif yolunda meydana bir eser koyamamışlardır ; meclis-i maarif, tab'ına ruhsat istihsali için getirilen, teessür ve aşk ve alaka üzerine yazılmış resaili mütaleadan yeis getirip nezarete iken⁴⁶ bir kaç kere cevap vermişler idi ise de ziyade millet gayretlisi geçinen çelebilerin âsar-ı kalemiyelerine bakılsın ; icabında mülk ve millete nâfi bir şey görülemez ; işte bu haller dahi iyice mülhaza olununca insana îrâs-ı yeis ediyor.

Berlin'de havaların fenalığından bahis ve şikâyet buyuruluyor ; burası gerçi oraya nisbetle ehven ise de burada dahi bir haftadanberi hava tegayyür edip üç gün evvel âdeta kar serpiştirip gereği gibi soğuk yapmış ve hâlâ düzelmeyip karışık gitmekte bulunmuştur. Çakerlerine gelince bundan on gün evvele kadar sıhhat üzere olduğum halde her ne suretle ise soğuk almış olduğumdan hâlâ bile bilkülliyeye kesb-i sıhhat edemedim ; vakıa *Paris* ile *Berlin*'in mevki ve havası beyninde pek çok fark olduğundan ve vatan-ı azizden müfarekat-ı aliyeleri dahi iki seneyi mütecaviz bulunduğundan izhar-ı kelâl ve teessürde hakk-ı âlileri derkârdır ; Cenab-ı hak her

⁴⁶ Safvet Paşa merhumun üç defa marif nazırlığı vardır.

halde husul-i dilhâh ile kalb-i hazin-i sâmilelerini mesrur buyurması daavât ve temenniyatı bu vesile ile dahi tekrar ve tezkâr kılındığı beyaniyle takdim-i arizaya ibtida olundu; bâki emr ü irade efendimizindir.

5 Nisan 95

Safvet

İşbu ariza derdest-i takdim iken *Deba gazetesi* getirilmiş olduğundan derununda Mösyö Renan'ın Almanya'da bir dost-ı mevhumuna hitaben bir mektubu görülmüş ve mütalea olundukta bunun gerek inşası ve gerek havi olduğu hakayik ezher cihet mantık-ı mâlumesine faik olduğu nezd-i sâmi-i hakayik-şinasilerinde dahi rehin-i tasdik olacağı derkâr bulunmuş olmağla mezkûr mektup manzur-ı âlileri buyurulmak üzere leffen takdim kılındı; eğerçi mektub-ı mezkûru bitterceme Almanya gazeteleri neşrecek olurlar ise ezhan-ı ahalide tesirat-ı azime husule getireceği şaibe-i iştibahdan beridir efendim.

Safvet

IV

Safvet Paşanın Paris elçiliğinde bulunduğu sırada Berlin elçisi Sâdullah paşaya yolladığı 20 Mart 1879 tarihli mühim bir mektubu dâha

Mârûz-ı bendeleridir,

Bundan evvelki ariza-i cevabiye-i âcizânemin yed-i âlilerine vasıl olmuş olacağında iştibah olmayıp mâlûm-ı sâmileleri buyrulduğu üzere bu Rumeli-i Şarki vilâyet-i menhusesi başımıza kariben bir büyük gaile çıkaracağından devlet-i aliyye mâlen ve mülken ve nüfusen bunca fedakârlıklar ihtiyarına mecbur olduktan sonra bir az müddet rahat edecek ve umur-ı maliye ve mülkiyesiyle uğraşacak yerde yine bir takım gavail-i harbiye ile meşgul olacak olursa hal neyi müntic olur ?

Rusyalular şimdide kadar bizden aldıkları ve gerek depolarda mevcudundan rivayet-i sahiha ve mevsukaya göre ikiyüz binden ziyade tüfenk ve lüzumu kadar cephaneye tevzi etmiş ve bir kaç batarya top vermiş olduklarından iş, muharebeyi intac ederse *Emaret Bulgarları* dahi anlara iltihak ederek ol halde devlet-i aliyye ikiyüz bin miktarı bulgar eşkiyasıyla uğraşmağa mecbur olacağından ve o arada devletlerce ne efkâr deveran edeceği dahi bilinemediğinden buralarını düşündükçe hüda âlîm ü dânadır ki hâb ve rahat-ı âcizânem münselip olmaktadır.

Mezkûr vilâyet Bulgarlarını kımıldatmamak Rusyalunun elinde

ise de devletlerce gördüğü kayıtsızlıktan mıdır ? nedir böyle bir azm ve niyette bulunmadığı ahvalden istidlâl olunuyor ; Berlin muahedesinin temami-i icrây-ı ahkâm-ı mündericesi İngiltere devletince mültezem ve Avusturyaca dahi matlup ise de Almanya'nın Rusya'ya mümaşatı devleteyn-i müşarünileyhimaya îras-ı yeis etmektedir, eğerçi bu babta olan zihab-ı âcizanem yanlış olup da *Berlin*'ce dahi devlet-i aliyyenin vilâyet-i şarkiyyede hükümeti sahihen iltizam olunmakta ise lütfen bir nebzecek malûmat verilmesini rica ederim.

İstanbul'da her nasılsa *Kont dö Tokvil* namında meçhulülâhval bir fransalı ile ikiyüz milyon franklık bir istikraz mukavelesi yapılmış ve iki kısım istikrazdan maadasının *conversion*'ı kararlaştırılmış ve bunların faizlerine karşılık olmak üzere gümrüklerin varidatı tahsis olunup bu varidatın ahz ve kabzı ve gümrüklerin idaresi bir komisyona havale olunarak buna iki İngiltere ve iki Fransa devleti tarafından memurlar tayini talep olunması şart edilmiş olduğundan Fransa devleti mümaileyh Tokvil ve ona tabi olanların bir gûna iktidar ve servet-i maliyeleri olmadığını görerek teahhüdât-ı vakıalarının icrasına zâmin olacak bir heyet-i sarrafiyye ibraz eylemelerini teklif eylemiş ve Bank-ı osmaninin dahi bu icraata iştirakini talebetmiş olduğundan ve mümaileyh Tokvil ile Bank-ı mezkûrun *Paris* komitesi beyninde bir kaç kere mübahasat ve müzakerat cereyan etmiş ise de uyuşulamıyarak iş yalnız Tokvil'in üzerinde kalıp fakat mümaileyh def'aten tediyesini taahhüt eylediği elli milyon frankı îta edememiş olduğu cihetle şehir-i halin ondördünden itibaren kontratosunun münfesihi olduğu resmen ve tahriren kendisine bildirilmiş ise de iş, kırk, elli milyon bir temettü husule getirecek bir şey olduğundan kolaylıkla elden çıkarmak istemeyip taahhüdâtının icrası iki devlet tarafından komiserler tayinine münhasır olduğunu iddia etmekte ve halbuki komiserlerin tayin olunamaması vücuduna talik olunan heyet-i sarrafiyenin mümaileyh tarafından ibraz ve irâe olunamamasından neşet etmekte olduğu kendisine söylenmekte ise de ısga etmemekte olduğundan bakalım bu dahi bir mesele mi olacak ? ne suret kesb ederse taraf-ı samilerine iş'ar kılınur.

Rumeli-i Şarki'ye dair *Jurnal dö Deba*'da şayan-ı nazar artıklılar görülmektedir ; mezkûr jurnaldan ara sıra müddet-i memuriyet-i âcizanemde elli nüsha alınıp her bir sefaret-i seniyyeye bir kaçar

معروض بین لریک
 اون ایکنجی جبدن وصوله دائر و توجیهاً به جمیع لریک معروضه نه نه
 نجاسی مبشر بر قطعه ارنانه التفات سرانجامه اصفانه لری وصول بودی
 معصب مسار و افتخار اولدی
 اشعار عا جوانه و ناجیزانه مقصد ابرار بوبر بره تفصیله ستایش ایات
 آصفیدی انک ذکر نه خبره نه یاده در فقط اخص مال جاگری اولات
 احاطه انظار دولتیله استر اینی منظمه اولمه حسب سنه رجه قدر وقتتی
 فوقه العاده در
 تاریخ عا جزدین خاتمه سی اولانه وقعه حدیده دو تنعیه ایچمه بر عهده
 مبداء اولدیغنه اورا سوز کینله بیلور ایسه بودوقه استر ایچ همکریله
 انفاستیه و موافقه اولدیجی حاله نتیجه لریک منافی اوسنی یعنی
 استر لیمون انفاستیه روسیه نیک از دیار قوتنه بادی اولمشیکه بکیرینله
 انفاستیه او نتیجه یی دیر ماسی تاریخچه بر علم منته اولدیغنه بوداس
 دخی سبب دینی بازاه سدر حک فتنه حقیقه لازم کله جایی مطالعونه بنا
 تاریخک ایلر سنه دوام اولنسی جمله ارادات حکم ایات جمیع لریک
 اولوب کابیرکه نتیجه لریک اسم بی مساکبی سالنامه دره یازد قده حکمه لری
 اوندولش اولانه ایچمه دانش طایفه حقه عا جوانه افراز اولانه

Res. 1 — Cevdet Paşa'nın kendi elyazısı ile Sâdullah Paşa'ya gönderdiği mektubun birinci sahifesi.

nüsha gönderilmesi Serkiz Efendi'ye ifade olunmuştu ; eğerçi alınmamakta ise buradan (Paris'ten) gönderilmek üzere emr ü iş'arı menû-tı irâde-i aliyye-i kerimaneleridir efendim.

8 Mart sene 95 (1295)

Safvet

V

Safvet Paşanın yine Paris'ten Sâdullah Paşaya gönderdiği 11 Mayıs 1879 tarihli beşinci mektubu.

Mârûz-ı bendeleridir

Arnavutluğa dair olan risalenin tab ve neşrine sarf-ı himmet buyurula(cağı) ifadesiyle beraber bazı mütaleat-ı sâibe-i aliyyelerini şâmil şehr-i hal-i nisanın yirmi dördü (6 Mayıs 1879) tarihiyle müverrehan irsaline inayet buyurulan bir kıt'a tahrirât-ı seniyyeleri reside-i dest-i mefharet ve meal-i hikmet- iştimali reh-in-i îkan-senaver-i hulul-siyret oldu. Vakıa memleketimizin menâfi ve hukukı, ârây-ı mekkâr-ı îtibara tâbi bulundukça bu makule resail ve muharrerat-ı sairenin bir faide ve tesiri olmayacağı derkâr ise de Arnavutluk ahalişi kendi memleket ve milliyetlerini âleme îlân etmeleriyle beraber haklarında gadri mûcib bir karar verilir ise Avrupaca müsted'iyat ve istirhamat-ı vakıaların azar-ı îtibare alınıp mücerred Rumların hoşnudiyetleri iltizam olunmuş olduğu kaziyesi bilinmiş olmak tesliyeti hasıl olmuş olur ve bundan ne netice memul olabilir ? sualine, kaide-i münazaraya muvafik cevap verilemez ; fakat bu makule neşriyatın bâzan tadil-i efkârda bir dereceye kadar tesiri olduğu dahi görülmüştür. Ezcümle burada (Paris'te) Mösyo Gambeta'nın⁴⁷ vasita-i efkârı addolunan *La Repüblük* (La Republique) franzız(ca) nam jurnal dünkü güne gelinceye kadar Yunanlılara Berlin kongresinde gösterilen mahallerin tamamıyla verilmesi iddiasını suret-i katiyyede derpiş etmekte iken dünkü numarasında bu mesele hakkında bast eylediği makalatın nihayetinde *Epir* meselesinin muhtac-ı tetkik olduğunu göstermiş ve bununla iddiây-ı sâbıkını tadil eylemiştir.

Asıl sözün doğrucası, devlet-i aliyye kendi memalikinin bulundu-

⁴⁷ Gambeta (Gambetta) Fransa'nın meşhur devlet ricalinden vatanperver bir zattır ; hem avukatlıkta ve hem de vatanperverlikde şöhet sahibidir. Gambeta milletvekili, nazır, meclis reisi, hükümet başkanlığında bulunmuştur. 1882'de kırk dört yaşında ölmüş ve namına abide dikilmiştir. Safvet Paşa, Paris elçisi iken Gambeta hayatta ve siyasi faaliyette idi.

ğu mevki icabınca bâdezin cidden ve hakikaten ıslahat yoluna girmez ve Avrupa'nın sivilizasyonunu tamamiyle kabul etmez, velhasıl kendisini bir muntazam ve sivilize devlet addettirmez ise hiç bir vakitte Avrupa'nın nüfuz ve vesayet ve müdahalesinden kurtulmayarak günbegün nüfuz ve hukuk ve istiklâlini kaybederek devlet-i İraniye raddesine tenezzül ile mukasemeye istidat vereceği ve artık böyle bir halin neticesi ne olmak lâzım geleceği müstağni-i kayd ü izahtır efendim.

29 Nisan sene 95

Safvet

* *

CEVDET PAŞA'NIN SÂDULLAH PAŞA'YA BİR MEKTUBU

Tarihinin on ikinci cildinin gönderilerek bundan dolayı alınan cevaba karşılık olarak Cevdet Paşanın Sâdullah Paşaya yollanmış olduğu 18 Safer 1302 (1884 Aralık) tarihli, yapılan inkılapların hesapsız ve programsız yapıldığına dair dikkate şayan bir mektubu.

Mârûz-ı bendeleridir ki

On ikinci cildin vusulüne dair ve teveccühât-ı celilelerinin hakk-ı bendegânemde bekasını mübeşşir bir kıt'a emirname-i iltifat-sermaye-i âsafaneleri vusul buldu, mûcib-i mesar-ı iftihar oldu.

İşbu eser-i âcizâne ve naçizânem hakkında îrad buyurulan tafsilat-ı sitayiş âyat-ı âsafileri anın değerinden çok ziyadedir; fakat ahas-ı âmâl-i çakeri ehasin-i enzâr-ı devletlerinin istimrarını mütezammin olmak hasebiyle bendelerince kadr ü kıymeti fevkalâdedir.

Tarih-i âcizinin hatimesi olan *Vak'a-i Hayriye*, devlet-i aliyye için bir asr-ı cedide mebde olduğundan orada söz kesilebilir ise de bu vak'a İsterliç (Rus askeri) askerinin ilgasına müşabah ve muvafık olduğu halde neticelerinin mütenafi olması yani İsterlicin ilgası Rusyanın izdiyad-ı kuvvetine bâdi olmuşken yeniçerinin ilgası o neticeyi vermemesi tarihçe bir mühim mesele olduğundan burası dahi mebadisini yazan müverrihin kaleminden çıkmak lâzım geleceği mütaleasına binaen tarihin ilerisine devam olunması cümle-i iradat-ı hikem-ayât-ı celilelerinden olup halbuki nice seneler ism-i bî müsemma gibi salnamelerde yazıldıktan sonra adı unutulmuş olan *Encümen-i dâniş* tarafından hisse-i âcizâneme ifraz olunan kıt'a-i tarihiyye vak'a-i mezkûreyedek yazılmak üzere tayin edilmiş ve irade-i

seniyyesi dahi ol veçhile ısdar buyurulmuş olduğundan vak'a-i mezkûreye gelindiği gibi memuriyet-i âcizanem hitam bulmuş ve atisi halef-i âcizanem olan vak'anüvis efendiye kalmıştır ⁴⁸.

Kaldı ki asr-ı hazıra takarrüb olundukça iş ağırlaşıyor. Hakayik-i ahvali tasrih değil telmih bile güçleşiyor ; ilerisini artık ahlâfa bırakmak lâzime-i haldendir. Yeniçerilerin ilgası İsterliç askerinin ilgasına bazı cihat ile mümasil ise de bu iki kaziyenin pek çok cihetleri mütebayındır ; şimdi bu cihetleri tadad ile bir derin bahse giremeyiz ; fakat sathice nazar-ı mütaleaya alındığı halde görülür ki anı, buna kıyas etmek kıyası maalfariktir.

Malûm a devlet denilen heyet-i mecmua evvelâ üç tabakaya münkasem olur ki *daire-i saltanat* ve *vücut ve eşraf-ı millet* ve *efrad-ı ahalidir* ; işbu sunûf-ı selâse mütevazın ve mütevakif olursa cemiyetin ahengi düzgün olur ve illâ bozulur, bozuk sözler, bozuk sesler işitilir ; sonra bu üçten kangisi evvel davranıp da ahengi düzeltirse cemiyet onun havasını çalıyor ve hükümet o perdeden dem uruyor. İngiltere'de ibtida asilzâdegân davranıp ıslahata kıyam eylediklerinden onların arzusuna muvafık bir hükümet-i meşruta teşekkül etmiştir ; Fransa'da tabaka-i ulya ve mutavassıta vaktiyle davranmadıklarından iş tabaka-i süfla yedine geçerek cumhuriyet yoluna gitmiştir ; Rusya'da ise ıslahata tabaka-i ulyadan başlandı ve en kavi bir hükümet-i mutlaka tesis olundu.

Bizde dahi ıslahata taraf-ı saltanat-ı seniyyeden başlanmış olduğu cihetle yeniçerinin ilgası İsterliç askerinin ilgasına benzer ; lâkin yeniçeri devlet-i aliyyenin kalbinde bir seretan illeti idi ; İsterliç askeri ise Rusya'nın omuzunda bir ur idi ; yeniçerilik Osmanlıların iligine işlemiş ve ocaklar asabiyyet-i milliye makamına kaim olarak devair-i devletin usul ve fûruunu istilâ eylemiş idüğüne nazaran devletin zatiyyatından mâdut olmuştu ; anın ilgasiyle ehl-i islâmın kuvve-i asabiyyesine zaaf geldi ; şubât-ı idarede taraf taraf açılan yerleri asakir-i nizamiye dolduramayıp o türlü boşlukları doldurmak için pek çok ıslahat-ı dahiliye icrası lâzım idi, devlet-i aliyye ise idare-i gay-i merkeziye tahtında idare oluna geldiği ve eyalâtın biri diğerine benzemeyip her biri idarece başka bir yol almış olduğu cihetle her tarafın ahval-i hususiyesini düşünerek ıslahat-ı matlubeyi ona göre yapmak lâzım gelirdi ; bunu yapabilmek ne kadar çok vukuf ve

⁴⁸ Cevdet Paşa'nın halefi Lütfi Efendi'dir.

meharete mevkuf olduğu muhtac-ı tafsil değildir.

İsterliç askeri yeniçeri gibi Rusya'nın ahval-i zatiyesinden madud ve kavmiyet ve milliyete merbut olmayıp anın ilgasiyle yalnız idare-i askeride açılan yer, asakir-i nizamiye ile dolup taşı ; Rusya'nın dahiliyece olan müşkilâtı bizim müşkilâtımız kadar değildi ve Büyük Petro tanzim-i askerle beraber devletine lâzım olan ıslahatı icra ediyordu ; bizim bu yolda olan ihtiyacatımız daha ziyade muğlak olduğu halde gereği gibi teşebbüs olunmadı ; ara sıra vuku bulan teşebbüsat dahi hikmet ve icâb-ı hal-i memlekete muvafık değil idi.

Malûm a bir tasavvuru kuvveden fiile çıkarmak mebadi-i selasenin içtimama mütevakkıftır ; bunlar ilim, irade ve kudret yani yapmağı bilmek ve azim ve cezm-i kavi ile yapmağı istemek ve yapabilmektir ; bu mebadi-i selase bir adamda veyahut bir şahs-ı manevide mevcut olursa her şeyi yapar ve birisi nakıs olursa iş aksar, Petro'da bu mebadi-i selase müctemi idi ; zira kendisi azimet-i kat'iyye eshabından olduğu halde ol vakte göre lâzım olan malûmatı hasıl etmek üzere Avrupa'nın en mütemeddin yerlerini gezip dolaşmış ve servet ve meknet ne gibi şeylerden husule geldiğini muayene ve tahkik etmiş idi ; binaenaleyh İsterliç askerini ilga ile kesb-i iktidar eylediği gibi ıslahat-ı lâzimeyi derhal icra ile sanayi ve ticaretin terakkisi esbabının istihsaline müsaraat eylemiş ve memleketce esbab-ı terakki olan şeylere hasr-ı nazar edip taklid-i sarf yoluna gitmemiş ve kabil-i icra bir yol alıp beyhude nazariyat ile uğraşmamış idi ; hatta köleler ile idare oluna gelen çiftlikât eshabının imtiyazatına hiç dokunmamıştı ; çünkü devletine kuvvet vermek için o gibi şeylere mecbur değil idi.

Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın hali ana bir az benzer ; çünkü *Mısır*'da ıslahata mani olan Kölemenler, bîgâne bir kavim olup ahaliye merbut değildi ; anlar aradan kalktığı gibi memleket her türlü ıslahata müstait oldu ; o dahi sefahet yolunda Avrupa'yı taklit etmeksizin mücerred esbâb-ı terakki ne ise onların istihsaline ikdam etti ; gerek askerce gerek mülkce eshab-ı malumattan zatlar yetiştirdi, az vakit zarfında bir hükümet-i kaviyye vücuda getirdi.

Sultan Mahmud-ı Sani Hazretleri azimet-i kaviyye ve irade-i kat'iyye sahibi bir padişah-ı zişan olup saltanat-ı seniyyeyi yeniçerilerin dest-i tagallübünden kurtarmak için ocakları ilga ile emeline nail ve kudret-i lâzimeyi haiz oldu ; lâkin bizim ahvalimiz iktizasınca Petro gibi bir Avrupa seyahati edemezdi. Dahilen ve haricen lâzım

olan malûmatı hasıl etmek kuvve-i âkilesi makamında olan vükelâyâ ait idi ve serkârde ihtiyacat-ı zamaniyeye göre islahat-ı lâzime icrasına muktedir zatlar bulunmak lâzım idi ; halbuki o zaman serkâra geçenlerde bu ilim ve iktidar yok idi ; Hüsrev Paşa olmasa ihtimal ki asakir-i nizamiye bile oldukça yolunda tertip ve tanzim olunmazdı.

Vak'a-i Hayriye'den sonra sefine-i devletin dümenini eline alan Reis Pertev Paşa,⁴⁹ tekke şeyhlerinin sözüyle hareket ederek *Edirne* müsalehasını müntic olan sefer-i meş'umun açılmasına ve bâdehu *Cezair*'in elden gitmesine sebep oldu ve haylı müddet islahat-ı dahiliyeyedek muharebât-ı dahiliyye ile uğraşıldı, memleket harap oldu, devlet bîtap oldu, sonra da sırf taklit yoluna gidildi, bunda da ifrat edildi ; binanın ihkâm-ı erkânına bakılmadı, nakşına özenildi ; emr-i terakkinin ilel ve mebadisini istihsale çalışılacağına malûmat ve âsâr-ı müteferriasına heves edildi, bu yolda dahi memleketin uğradığı hasarat kabil-i ihşa değildir.

Eski merkuplar'ın⁵⁰ îmalini ıslah yolunda işe başlamış olsaydık az vakit zarfında ayakkabı dikicilerimiz alâ kundura dikmeyi ve kırmızı meşin yapan debbağlarımız alâ kundura kerestesi yapmağı öğrenirlerdi. Acele kundura giymeğe heves ettik kerestesiyle beraber dikicileri dahi hariçten gelerek burada kazandıklarını çıkın çıkın altın edip memleketlerine gönderdiler ; bizim esnafımız ise mahvolup bitti. Nice sanayiimiz battı ; güzel gemiler yapıldı ise de asakir-i bahriyenin fidanlığı ticaret-i bahriye olduğu bilinmedi ve emr-i ticaretin tervicine hiç ikdam olunmadı.

Bir aralık bazı zevat-ı fetanet-simat zuhur ile devletin umur-ı hariciyesini epice yoluna koydular, lâkin anlar da ahval-i memleketi bilmezler idi. Bilmiyerek yaptıkları nizamlar ekseriya memleketin bir tarafına uyarsa diğer tarafına ve bazan nefs-el-emre uymazdı ; bu cihetle kabilülicra olmazdı. Baksana, devletin mahkeme-i kübrası olan meclis-i vâlâda teşkil-i tarafeyn kaidesine riayet olunmazdı ve

⁴⁹ Pertev paşa Ruscuk yaranından, reisülküttap ve sadr-ı âzam olan Mehmed Said Galib Paşa'nın yetiştirmesidir. II. Sultan Mahmud zamanında fevkalade teveccühe mazhar olmuş ve aynı suretle teveccühe mazhar olan Akif Paşa ile aralarındaki rekabet neticesinde Dahiliye nazırı iken azl ve katledilmiştir (1836 Eylül).

⁵⁰ Bizde eskiden giyilen bir nevi ayakkabı.

evvel ve âhir kazasker efendiler teşkil etmedikçe muhakemeye başlamazlar iken koca bir meclis-i vâlâda bunun lüzumu bilinmezdi.

Biz o zamanlarda ileri gidiyoruz der iken ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne kadar düştüğümüzü çok sonra anladık ; bu cümle ile beraber bizim bazı ahval-i hususiyemiz var ki başka devletlere nafi olan bize muzır olur ; anlara deva-i âcil bize semm-i helahlil olur ; burasını derk ve temyiz eylemek ise en dakik mesail-dendir ; her yerde tevsi-i ticaretin menafi-i azimesi olduğu cây-i bahis değildir, ama bizde Avrupa ticaretinin tevsii bak neler yaptı:

Müteveffa ihtiyar Hanson'un kendisinden işittim : *İstanbul'a* geldiğimde *Galata'da* on bir ecnebi mağazası vardı ; bizimle on iki oldu der idi. O zaman bu ecneblerin davaları gümrükte bir komisyon marifetiyle rüyet olunurdu. Serbesti-i ticaret muahedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebler tehâcüm etti ki idareleri pek müşkil oldu ; anlar için ayrıca mahkeme küşad olunmak lâzım geldi.

Himaye-i ecnebiye belası bize yeter iken bela üstüne bela olarak bir de mahkeme-i muhtelita yapıldı. Ya o zaman, hikmete muvafık yolda bir ticaret mahkemesi yapmak kabil değilmiydi ? evet kabil idi, lâkin o zaman ser-i kârda bulunanlar dekayik-i umur-ı adliyeyi bilmezler ve erbabından öğrenmeğe tenezzül etmezler idi ; belki ticaret ne demek olduğunu bilmediklerine bu dahi bir delil-i kâfidir ki salifüzzikr ticaret muahedenâmesini ecnebler büyük ve küçük her nevi ticaret edebilirler cümlesi münderic olup esnafın dükkân-lardaki ahzû italarının küçük ticaret tabirinde dahil olduğunu bil-miyerek imza eylemiş oldukları sonra Bab-ı âli ile sefaretler beyinde bundan dolayı zuhura gelen keşakeşlerden anlaşılmıştır.

Sathîce bir nazar edelim der iken şevk-i iltifat-ı mehasin-gayat-ı devletleriyle sadedden çıkıldı ; söz uzadı ; maksat ise ehasin-i te-veccühât-ı celile-i hidiv-i ekremîlerinin bekası niyazından ibaret olmağla olbapta emr ü ferman hazreti men lehül-emrindir.

Fî 18 S (Safer) 1302

Ahmed Cevdet

* * *

SÂDULLAH PASA'NIN REFET BEY'E GÖNDERMİŞ OLDUĞU MEKTUPLAR

I

Refet Beye yolladığı 1 Eylül 95 (13 Eylül 1879) tarihli mektubu

Birader-i Vâlâ-şânım Efendim Hazretleri,

Bu kere dahi kemal-i memnuniyetle aldığım lutufname-i âlilere nazaran bundan iki hafta akdem takdim eylediğim arızanın alınmamış olduğu anlaşılıyor ; şimdiye kadar varid olmuş olacağı cihetle mükâtebede meşhud olan himmet-i âliyelerinin mukabele-i şükriyesinde kusur eylemediğimi nezd-i âlilerinde bir kat daha tahakkuk etmiştir zannederim. Duçar oldukları keyifsizlikten dolayı teessüratımı geçenki mektubumda arzetmiştim ; iade-i sıhhat buyrulduğu havadisinden fevkalade memnun oldum.

Rıhtım imtiyazı meselesi beynelvükelâ eser-i ihtilâf bırakmış olduğu talgraflardan anlaşılıyor ; esbab-ı zahiriyesi bildiriliyor ise de ledünniyyesi malûm olmadı. *İstanbul* limanına rıhtım yapmak *İstanbul*'u ihya etmektir ; böyle bir teşebbüs-i hayır ne vakit meydana çıksa derhal kıl ü kal hazırdır. Acaba rıhtım vücuda gelecek mi, yoksa Rumeli demiryolu gibi güsgüdük mü kalacak ? her ne ise temenni edelim şehrimize büyük şeref verecek böyle bir eser vücuda gelsin.

Burada kış bir kaç gün öğleden evvel on yedi öğleden sonra on üç dereceye çıktı ; dünden beri gereği gibi îtidal kesbeyledi, şimdi herkes Vaynah hazırlığı ile meşguldür, mağazarla tühaf ve zeraif ile donandı ; şehrin bazı yerlerinde pazar kuruldu ; politikaca durgunluk vardır ; şerare-i nifak tahterremad'dır.

Avrupa'nın en meşhure aktrisleri Almanya'nın büyük şehirlerini devre başladılar ; *Berlin* nöbetini geçirdi. İtalyalı meşhure trajedin Resnuri altmış üç yaşında olduğu halde oynadığı rollerde gösterdiği meharet pek çok alkışlandı *Sena*'ya çıktıkça seyircilerin alkışları ayyuka çıkardı, perde indikçe kıyametler kopup biçare mekkare-i salhur de yedi sekiz defa perdeden arz-ı kamet etmeğe mecbur olurdu.

Kışın burada dahi fukaranın hali perişandır, bir iki fakir Nirden'de hasbezzarure geceyi geçirmeğe mecbur olduğundan sabahleyin statü gibi yerlerinde câmid ve kaid bulundu.

Almanyalı meşhur bir senktraş'ın hurafat-ı yunaniyeden Pro-

mete'nin *Kafkasya*'da suret-i mahbusiyetini gösterir. Mermerden cesamet-i tabiiyyede yaptığı heykel âsâr-ı bercestden olmağla muvakkaten nasyonal müzesine konulup seyredilmektedir ; İmparator hazretleri favkalade tahsin eylemiş olduğundan nazar-ı iltifat-ı saltanatla eser-i nefisin kıymeti dü bâlâ olmağla herkes temasında tehalük etmektedir. Promete, bir ağaç kütüğü üzerine iki kolları arkasında zincir ile bağlı olduğu halde bir karakuş, omuzuna konup ciğergâhına havale-i çengâl etmiş ve bir peri hayret ve teessüründen Promete'nin dizi yanında serpilip kalmış. Bir peri dahi ukabın def-i tasallutu için göğsüne doğru elini dayamıştır. Promete'nin vaz u hali bir mahbus-ı zincirkeşin halini tamamen muarrif olduğu gibi ukabın tavr-ı haşmânesi huzzarın tüyelerini ürperttirir. İki peri-i ürryanın manzarası ise *İstanbul*'da pek çok sofunun savm ve vuzuunu nakzeder surettedir.

İstanbul'da dahi bir ermeni senkraşın bazı masnuaat-ı nefise vücuda getirdiğini Levand Herald'de okudum ; Allah vere de tebamızdan kendi kendine yetişmiş böyle bir sahib-i hünerin kıymeti biline idi. Alman senkraşı bizzat taltif-i imparatoriye mazhar oldu ; bilmem bizim statüer maarif nazırını göre bildi mi ? ne ise söz uzadı ; mektub-ı devletleri eksik edilmemesi ricasiyle hatm-ı kelâm olundu.

Fî ı Eylöl sene 95 Berlin Sâdullah

Peder Paşa hazretlerinin âsâr-ı teveccühât-ı seniyelerinden dolayı teşekkürat ve tâzimatımı arz buyurmalarını rica ederim.

II

Sâdullah Paşanın Refet Beye göndermiş olduğu 18 Ekim 1879 tarihli ikinci mektubu.

Birader-i Vâlâşânım Efendim Hazretleri

İki kıta tahrirat-ı devletleri ziver-i dest-i tekrim oldu ; resmimin gönderilmesi hakkında izhar buyurulan arzunun teehhur-ı is'âfi hazır yapılmış olmamasındandır ; bu kere mahsusen çıkarttuğım resmi takdim ettim ; memul ederim ki resm-i âlileri dahi mütekabilen gönderilir. Asaf (oğlu) geldi. *İstanbul*'da iken hakkında gösterilen iltifattan dolayı tekrar teşekkür ederim, vürudundan iki gün sonra bir Riyalşule'ye verdim, bilimtihan dördüncü sınıfın kısm-ı âlisine girdi, gündüzleri mektebe gidecek geceleri mektebinin mualliminin hanesinde pansiyoner kalacaktır ; eğer üç ay *İstanbul*'da kalmamış

olsaydı üçüncü sınıfa girebilirdi zannederim ; küçük biraderini (Nusret Beyi) dahi bir cimnaza verdim, yedinci sınıfa girdi ; çocukların mektebe konulması işi zihnimce bir büyük gaile idi, şükürler olsun bertaraf oldu.

Halil Paşa merhumun⁵¹ kitaplarının bir defteri var ise ve matbû ise bir nüshası gönderilmesini rica ederim. Merhumda kıtası büyük ve musavver fransızca bir osmanlı tarihi var idi ; müellifi hatırıma gelmiyor ; fakat eski bir teliftir ve resimleri pek enteresandır ; eğer ehven baha ile alınmak mümkün olursa almak isterim.

Kitaptan bahsederken çoktanberi taraf-ı âlilerine bildirmeği arzu ettiğim halde unutmuş olduğum bir şeyi tahattur ettim ; şöyle ki Roma devletinin esbab-ı şevket ve inkırazına dair olan Gibon tarihini mütalea eder iken gözüme işeni ki Plütark'ın ⁵² teracim-i ahval-i meşahiri Fatih Sultan Mehmed asrında türkçeye terceme olunup kendisine takdim olunmuş imiş. Rivayet pek kuvvetli değilse de sıhhati halinde böyle bir eser-i mühimmin meydana çıkmasındaki faide müsellemler olduğundan Fatih kütüphanesinden ve daha sair memul olan kütüphanelerden tahkik buyurulmasını rica ederim. Atufetli Münif Efendi Hazretlerine, iltifatlarına mütekebilen arz-ı tekrimat ederim ; şu tercümenin taharrisi hususunda ibrâz-ı teshilât buyuracaklarında şüphe olmadığından bir kere de anlara malûmat verilmesi rica olunur.

Verilen havadisten dolayı teşekkür ederim ; tehhül hususunda gösterilen ihtiyat pek makuldür. Sefaretlerin ilgası havadisi Vakitten (Vakit gazetesinden) rivayeten Avrupa gazetelerinin lisanına düştü ; buna dair yeni malûmat var ise iş'arı mütemennadır. Vücutca lehül-hamd afiyetteyim. Meşguliyet-i resmiyye olmadığı zamanlarda kâh almanca tahsiliyle ve kâh eski Yunan ve Roma müelliflerinin âsâr-ı edebiyesini mütalea ile vakit geçiriyorum. Usul-i inşamızı tashih etmek için bu âsâr-ı nefiseden inşa en meşhur olanlarının tercümesi pek lâzım görünüyor. Nev hevesan-ı üdebamız indî tercemeye, böyle âsârın tercemesini tercih ile erbab-ı kaleme nümune-i imtisal gösterirler ise büyük hizmet ederler.

⁵¹ Üç defa tophane nazırlığında (müşirliğinde) bulunarak 1290 H./1873 M. de vefat etmiş olan Taşköprülü İbrahim Halil Paşadır.

⁵² Eski Yunan tarihçilerinden ve filozoflarından olan Plütark milâdın 125'inci senesinde doğmuştur. Elde bulunan en meşhur eseri Yunan ve Roma ricalinin mukayeseli terceme-i hallerine ait telifidir.

Bir lisan mektebi tesis olunduğu *İstanbul* havadisinden anlaşıldı. Nizamnamesinin tafsilatına vakıf değil isemde isminden bir mühim eser olduğu görülüyor. Siyak-ı hale göre maarif ıslahatına sıra gelmiş demek olur ; her ne kadar biz de ıslahattan bahis açılrsa ve ona dair mazbata yapılmış olsa hayalât-ı şairâne aşıkı olan kâtiplerimiz bir vezinde olduğu için mehakim, maarif, meâbir sözlerini bir sıraya dizip başka teşebbüsâtı katarı dahil etmeği, cevdet-i karihaya ve selaset-i ifadeye münafi görürler idi ; inşallah elfaza olan alaka ef'ale dahi sirayet etmiştir ; şimdi nöbet meâbire geldi ; o da lâfzından fiile münkalib olur ise bir vezinde diğer ıslahatı bulmakta kâtiplerimizin zahmet çekmeyecekleri memuldur.

Latife ile söz uzadı. İltifatnameleri kemakân eksik edilmemesi temennasiyle hatm-ı kelâm ederim efendimiz.

Berlin Fi 6 Teşrinevvel sene 95 Sâdullah

III

**Sâdullah Paşa'nın Refet Bey'e göndermiş olduğu 24 Kasım
1880 tarihli mektubu**

Birader-i Valâ-şânım Efendim Hazretleri

Mektub-ı âlileri şerefvarid oldu, teşekkür ederim. Mektubunuzu aldığım vakit pencereden sefarethâne karşısına yeni dikilmiş olan mareşal Vrankal'in statüsünü seyretmekte idim ; sandalya hikâyesine hem güldüm, hem teessüf ettim ; kendi kendime hasbinallah ne garip tezaad dedim. Bir yerde mareşal ölüsü kürsi-i îzaza çıkarılıyor ; bir başka yerde dirisi sandalyadan aşağı indiriliyor ; her ne ise şark ve garp iki zıdd-ı kâmil olduğundan mukayesede manâ yoktur ; her birinin âlemi kendine mahsustur.

Şimdi burada yahudi meselesi var ; Prusya kamarasında haylı nutuklar edildi ; muârizlar, yahudilerin servet ve reviyetini çekemiyorlar. Hülâsa-i mesele bundan ibarettir, îtirazat-ı mûcibe tevilât-ı müvehheme kabilindedir. Hükümet, kavanin-i mevzuayı tagyir edemeyeceği cevabını verdiğinden bahis kesildi⁵³ ; yazmağa şâyan havadis olmadığından bu kadarla iktifa kılındı. Bâki teveccüh-i devletleri ve lütf-ı mükâtebeleri mütemennadır efendim.

Fî 12 Teşrin-i sâni sene 96 Berlin Sâdullah

⁵³ Demek Hitler'in bundan yarım asır sonra yaptığı 1880'de çapraşık bir siyasetle yapılmak istenmiş ise de hükümetin azim ve iradesiyle yani Prens Bismark'ın kaşlarını çatmasıyla fiile çıkarılamamıştır.

IV

Sâdullah Paşa'nın, Refet Bey'e gönderdiği 16 Temmuz 1880 tarihli mektub

Birader-i Vâlâ-şânım Efendim Hazretleri,

İki kıt'a mektub-ı âlileri şerefvarid oldu; birinin verdiği haber-i meserrete göre mabeyn-i hümayun kitabetine memuriyet emareleri görüldüğü anlaşıldı; pek ziyade memnun olmuştum; hatta her dakika haber-i tevcihe muntazır oldum, bir eser zuhur etmedi. İstanbul'dan aldığım gazeteleri gözden geçirdim, mabeyn-i hümayun kitabet tevcihatında nâm-ı âlilerini görmediğimden ziyade teessüf ettim, iş'ar-ı devletlerine göre kuvve-i karibede görünen bu lutfun adem-i zuhuruna aceb ne sebep oldu? Merak ediyorum, bildirilmesini rica ederim. Feyz u ikbal ne kadar müstağni olsa yine erbab-ı kemale haddim ve eshab-ı kemal ne kadar rekabet-i ağıyara uğrasa yine ikbale mülâzım olduğundan bu fırsat fevt olduysa diğerinin karîben zuhur edeceğinde şüphe yoktur; bu teselli ile teessüf-i vâki mündefi oldu. Küttâb-ı mabeyn-i hümayundan taşraya memur olan Mahmud ve Hasan Beyleri tahattur edemediğim gibi yeni gelen zatları dahi tanımıyorum; bu tevcihatın esbabınca malûmat var ise malûmat verilmesini rica ederim.

Konferansın (Berlin konferansı) müddet-i ictimaında haylı yoruldum; şimdi kararı gâilesiyle *Istanbul* yorulacaktır. Şark meselesinin üç seneden beri açtığı büyük fırtınalar hâlâ devam ediyor; bir nazik zaman içindeyiz ki bir küçük hatadan pek büyük bir hata tevellüd eder; her ne ise buraları âlemin malûmı bir şeydir; o cihette tafsil-i kelâma hacet yoktur.

Vakit gazetesinin son nüshalarının birinde kongrenin hitamında Berlin'deki Rusya sefaretî tarafından verilen ziyafette ve med'uvvinden bazı zevatın çehresinde ve tavr ve muamelesinden teferrüs olunan ahkâma dair Taymis muhbirinin mektubu tercümesini okudum; muhbirin hissiyatı muvafık nefis-el-emirdir.

Sözü uzatmağa zaman müsait değil; hatime-i kelâm olarak rica ederim ki daima ahzile müftehir ve müteşekkir olduğum mektuplarınız bundan böyle bir az uzun olsun baki dua.

16 Temmuz 1880 Berlin

Sâdullah

